

Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri*

Gülseren Alkış Yazıcı**

Hüseyin Üreten***

ORCID: 0000-0003-3031-3748

ORCID: 0000-0001-5633-7102

Öz

Ephesos antik kenti, Prehistorik Dönem'den Roma Dönemi'nin sonuna kadar, dini açıdan daima hareketli bir kent olarak tarihteki yerini almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlatılan ve günümüze kadar devam eden bilimsel kazılar sonucunda Ephesos'ta, tanrısal tapınımlara dair izler belirlenmiştir. Ephesoslular da diğer Hellenler gibi tanrı(ça)larını ölümsüzlük dışında insan gibi algılamışlar ve onlar için özel tapınaklar inşa ederek kült faaliyetlerini yerine getirmişlerdir. Böylece Ephesos'ta, tanrı(ça)lar için inşa edilen tapınaklarda, toplumsal olarak önemi var olan binalarda, kamuya açık mekânlarda, küçük kutsal yerlerde ve evlerde tanrı(ça)lara tapınılmış, onlar için dini törenler, festivaller, özel adak günleri ve kurban ritüelleri düzenlenmiştir. Bu çalışmada; kentte varlıkları tespit edilen tüm tanrı(ça)lar ve kültleri ilk kez bir bütün içerisinde incelenmiş ve aynı zamanda tanrı(ça)ların nitelikleri, işlevleri, dinsel uygulama biçimleri, onurlarına düzenlenen bayramları, görev alan din personelleri ve eğer varsa kutsal alanları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar sırasında arkeolojik, epigrafik ve numizmatik veriler ışığında, genel içerikli tüm yayınlar taranarak kapsamlı bir literatür çalışması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ephesos, Din, Politeizm, Kült, Epithet.

Gönderme Tarihi: 13/01/2020

Kabul Tarihi: 25/03/2020

* Bu çalışma, "Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri" başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

** Tarihçi-Arkeolog, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Efes Kazıları, E-Mail: gulserenalkis@hotmail.com.

*** Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Mail: hureten@adu.edu.tr.

Gods And Cults of Ephesos City

Gülseren Alkış Yazıcı

Hüseyin Üreten

ORCID: 0000-0003-3031-3748

ORCID: 0000-0001-5633-7102

Abstract

Ancient city of Ephesos is known as religiously dynamic city in the history starting from prehistoric time to the end of the Roman period. Traces of divine rituals were found by the scientific excavations that have been started in the middle of 19th century up to today. As Hellens, Ephesians were also built temples and made cult activities because of their perception of God; like a human being, except immortality. Thus; they made rituals and organize festivals, special events and sacrifice rituals for their Gods who were worshiped in different places such as; homes, minor sacred places, public spaces, socially important buildings and the temples that were made for their Gods. In this study, all gods and cults that were detected in the Ephesos city, were examined as a whole for the first time. Meanwhile; the qualities and functions of gods; religious practice forms, events organized in honor of gods and responsible religion staff and sacred areas (if these areas exist) were tried to explain. During this study, a broad literature study was done by the instruments based on the archaeological, epigraphic and numismatic data and by investigating all detailed or general publications.

Keywords: Ephesos, Religion, Polytheism, Cult, Epithet

Received Date: 13/01/2020

Accepted Date: 25/03/2020

Боги и культы города Эфес

Резюме

Древний город Эфес занял свое место в истории как религиозно-оживленный город с доисторического периода . В результате научных раскопок в Эфесе, которые начались во второй половине 9-го века и продолжаются до сегодняшнего дня, были обнаружены следы божественного поклонения. Эфесовцы как и другие Римляне , воспринимали своих богов, богинь как людей , за исключением бессмертия, и совершали культовые действие , строя для них специальные храмы. Так , в храмах Эфеса , построенных для богов , в общественно-значимых зданиях, в общественных местах , в небольших святилищах и домах, поклонялись богам и ради них проводились религиозные праздники церемонии , ритуалы и жертвоприношения . В этом исследовании впервые боги и культы , чье присутствие было выявлено в городе , были исследованы в целом , и в то же время пытались объяснить качества , функции , религиозные обряды, религиозные праздники, если таковые имеются , и священные места богов.

Ключевые слова: Эфес, Религия, Многобожие, Культ, Эпитет

Получено: 13/01/2020

Принято: 25/03/2020

Giriş

İonia¹ bölgesinde yer alan Ephesos'ta², çok tanrılı din inancının var olduğu bilinmektedir. Arkeolojik değerlendirmeler neticesinde Ephesos'ta, antikçağ kutsal yerleri bulunmuş ve böylece burada, belli bir dinsel tapınımın ya da kültün gerçekleştirilmiş olduğu belirlenmiştir. Ephesoslular'ın gerçekleştirmiş oldukları bu yerel kült ile Ephesos kent pantheonu şekillenmiş ve bazı tanrı(ça)ların daha önemli olduğu görülmüştür. Böylece Ephesos antik kentinin din hayatında önemli rol oynayan tanrı ve kültürlerinin bütün yönleriyle incelenmesi, kente ilişkin dinsel hayatın genel özelliklerini ortaya çıkarmıştır.

Artemis (Ἄρτεμις) Kültü (Artemis Ephesia - Ἄρτεμις Ἐφεσσία)

Antikçağ'da, Anadolu'da kültü bakımından önemli bir yer tutan Artemis, Ephesos kentinin de baş tanrısıdır³ ve burada *Artemis Ephesia* (Ἄρτεμις Ἐφεσσία) olarak tapınım görmektedir.⁴ Ancak tanrıçanın menşesinde çok eskiye dayanan Anadolu tanrıçasının özellikleri barınmaktadır.⁵ Zira İonlar, Batı Anadolu kıyılarına geldiklerinde bölgede kültü çok yaygın olan ve tanrıların anası kabul edilen bereket tanrıçasının birçok özelliklerini kendi tanrıçalarına benzetmişlerdir. Böylece İonlar, “*synkretizm*” yani bir “birleştirme” politikası izlemişler ve bu tanrıçaya Artemis ismini vererek Hellenleştirmişlerdir.⁶

Antik yazarların bazıları, Ephesos Artemis kültürünün kurucusu olarak Amazonları göstermişlerdir. Bu kadın savaşçılar, tanrıçanın ilk heykelini bir meşe ağacının dibine

---

¹ İonia bölgesi, günümüzdeki İzmir ve Aydın illerinin Ege Denizi kıyısındaki tüm batı kesimi ile Yunanistan'ın Sakız ve Sisam adalarını kapsamaktaydı. Bkz., Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 95.

² Ephesos, İonia bölgesinde yer alan Prion (Panayır) Dağı'nın güney ve batı etekleri ile Koressos (Bülbül) Dağı'nın kuzey etekleri arasında kurulmuş, antik dönemin en önemli merkez kentinden biridir. Bkz., Gülseren Alkış Yazıcı, “Ephesos Kenti Tanrı ve Kültürleri”, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2019, 4.

³ Güler Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986, 43.

⁴ Reinhold Merkelbach, “The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual”, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 82 (1978): 3.

⁵ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 43.

⁶ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 43; Peter Scherrer, *Efes Rehberi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2000, 16; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Yayınları, 2003, 322.

dikmişler ve zırhlarıyla etrafında dans etmişlerdi.⁷ Strabon'a göre, Ephesos kentinin bir bölümünü oluşturan "Symrna" veya "Samorna" bir Amazon'un ismini almış olmalıydı.⁸ Pausanias ise Artemis kültünün, Ionların Batı Anadolu kıyılarına gelmeden çok uzun zamandır bu topraklarda var olduğunu ve Ionların göçü sırasında bile hala Artemision civarında yaşayan bazı Amazonların varlığından söz etmektedir.⁹

Kuşkusuz ki kentteki Artemis kültüne dair en büyük kanıt, antik dünyanın yedi harikasından biri sayılan Ephesos Artemis Tapınağı'dır.¹⁰ Ephesos'ta tanrıça adına MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan tapınak formlu ilk yapı, daha sonraki büyük boyutlu Arkaik Dönem Tapınağı'nın avlusu içinde kalacak şekilde inşa edilmiştir. Bu tapınak; 4 x 8 sütunlu, 6.5 x 13.5 m ölçülerinde, *peripteros* (çevresi tek sıra sütunla çevrili) dikdörtgen planlı bir yapıdır. *Cellas*ında ahşap *ksoanon* formlu tanrıçanın kült heykelinin durduğu, altı sütunun desteklediği küçük bir üst örtüsü bulunmaktadır.¹¹

MÖ 560 yılında, mimarlar Samoslu Theodoros, Giritli Khersiphron ve oğlu Metagenes'in planlarına göre yapımına başlanan ve Kroisos Tapınağı olarak da bilinen Arkaik Dönem Artemis Tapınağı, dünyanın mermerden inşa edilen ilk anıtsal örneğini sergilemektedir.¹² Doğu-batı yönünde inşa edilen, cephesi batıya bakan tapınağın ölçüleri 115 x 55 m'dir. Arkaik *dipteros* (çevresi çift sıra sütun ile çevrili) muhtemelen toplam 106 sütun ile çevrenilmektedir. Tapınağın figürlerle bezemeli sütunları olan *columnae caelatae*lerin günümüze ulaşan parçalarında; Nikeler kurban hayvanlarına eşlik etmekte, kurban törenine doğru ilerleyen insan ve hayvanların yer

⁷ Pausanias, *Description of Greece*, trans. W. H. S. Jones, London: Loeb Classical Library, 1988, IV.31.8; Cemal Aygel, *Efesos Tarihi ve Harabeleri*, İzmir: Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi, 1959, 24; Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 45; Jennifer Larson, *Ancient Greek Cults A Guide*, New York: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 2007, 109; UlrikeMuss, "Artemision'un Tarihçesi", *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008a, 25; Anton Bammer, "Peripteros'dan Dipteros'a", *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008b, 123; Anton Bammer & Ulrike Muss, *Antik Dünya'nın Bir Harikası Efes Artemision'u*, çev. Filiz Dönmez, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, 11.

⁸ Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015, XIV.1.4.

⁹ Pausanias, *Description of Greece*, 7.1.7.

¹⁰ Yusuf Albayrak, "Anadolu'da Artemis Kültü", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008, 96.

¹¹ Scherrer, *Efes Rehberi*, 46; Bammer, "Peripteros'dan Dipteros'a", 113-114; Bammer & Muss, *Antik Dünya'nın Bir Harikası Efes Artemision'u*, 42.

¹² Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: Başak Matbaacılık, 1997, 332; Scherrer, *Efes Rehberi*, 50; Bammer, "Peripteros'dan Dipteros'a", 124; Bammer & Muss, *Antik Dünya'nın Bir Harikası Efes Artemision'u*, 71.

aldığı dini alay betimlemeleri görülmektedir.¹³ Antik kaynaklara göre Kroisos Tapınağı, adını tarihe yazdırmak isteyen ve bir akıl hastası olan Herostratos tarafından, MÖ 356 yılında Büyük İskender'in doğduğu gece yakılmıştır.¹⁴

MÖ 356 yılında yanan tapınağın yerine, zamanın stiline uygun olarak bir yenisi inşa edilmiştir. Bu Geç Klasik Dönem Tapınağı'nın (Dünya Harikası olan yapı) mimarları; Paionios, Demetrios ve Kheirokrates olarak bilinmektedir. Arkaik Dönem Tapınağı'nın kabartmalarla bezemeli sütunları da dâhil neredeyse tüm yapı öğeleri aynen kullanılmıştır. Alınlıktaki açık pencerelerde tanrıçanın “*epiphanie*¹⁵” yapması amaçlanmıştır. MÖ 4. yüzyıl ortalarında yapımına başlanan bu tapınağın hiçbir zaman bitirilemediği, Hellenistik ve Roma dönemleri boyunca hem inşa edildiği hem de kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶

Ephesos kentine yakından bağlı olmakla beraber mekânsal açıdan ayrı olan Artemis Tapınağı, kültürel ve dini bir merkez olmasının yanı sıra, tekelinde bulunan bankacılık sayesinde de büyük bir ekonomik role sahipti. Kutsal alan, kentin art bölgesindeki büyük arazilerin ve hammadde yataklarının da sahibiydi; ayrıca kıyı balıkçılığının denetimi, tapınak rahiplerinin görevleri arasındaydı.¹⁷

Artemis Ephesia'nin kült heykeli, büyük olasılıkla MÖ 7. yüzyıldan itibaren kendi kutsal alanında, tapınağın daha sonra yapılan bütün yeni yapılarından etkilenmeden antikçağın sonuna kadar hep aynı yerde varlığını sürdürmüştü.¹⁸ Tanrıçanın ilk kült imajı hakkında çok az bilgi olmasına karşılık, ilk heykelin asma kütüğünden yapıldığı, heykeltıraşın adının Pandemius (ya da Bandeminos) olduğu ve bu ağaç heykelin daha uzun süre dayanması için vücuduna delikler açılarak nart yağı akıtıldığı bilinmektedir. Ephesoslulara göre Tanrıça Artemis'in bu ilk ilkel tasviri

¹³ Scherrer, *Efes Rehberi*, 50-51; Bammer, “Peripteros'dan Dipteros'a”, 124-125; Mustafa Büyükkolancı & Karoline Zhuber Okrog, “Bir Dünya Harikasına Ait Mimari”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı* içinde, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008, 130; Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, 114.

¹⁴ Strabon, *Geographika*, XIV.1.22.; Scherrer, *Efes Rehberi*, 51.

¹⁵ *Artemis Ephesia*, ona tapanların kendisini görüp saygı göstermeleri için kutsal bir pencerede görünen bir tanrıçaydı. Tanrıçanın *epiphanie* töreni; Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da var olan, çok eskiye dayanan bir doğu geleneğidir. Bu sebeple Artemis tapınaklarının alınlıklarında büyük pencereler yer alır ve böylece tapınakları ziyaret edenler aşağıdan tanrıçayı görebilirlerdi. Bkz., Peter Clayton & Martin J. Price, *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2000, 84-86.

¹⁶ Scherrer, *Efes Rehberi*, 51-52; Bammer, “Peripteros'dan Dipteros'a”, 125-126; Bammer & Muss, *Antik Dünya'nın Bir Harikası Efes Artemision'u*, 72-74.

¹⁷ Sabine Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, çev. Selma Gün, İstanbul: Ege Yayınları, 2012b, 19.

¹⁸ Robert Fleischer, “Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzer Tanrı Heykelleri”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı* içinde, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008, 47.

gökten inmişti.¹⁹ Arkaik tapınağın inşasıyla da birlikte, yeni bir kült heykelinin yapıldığı düşünülmektedir. Görünüş olarak bu heykel frontal duruşlu, ayakları birleşik ve sıkı bir giysinin içindedir. Kollar dirseklerden bükülü, ileriye doğru uzanmış ve başında “*polos*²⁰” denilen yüksek bir başlık taşımaktadır. Muhtemelen gerçek insan boyutlarından daha küçük olan tanrıçanın bu temel ahşap tasviri; süslü bir elbise giymiş, başından bir perde veya örtü sarkıtılmış ve çeşitli objelerle de süslenmiştir. Artemis’in başından sarkıtılan bu perde, ancak özel günlerde dini ritüelin devam ettiği sürede açılır ve tanrıçanın yüzü halka sergilenirdi.²¹

Ephesos’ta bulunan *Artemis Ephesia* kült heykelinin üç Roma kopyası, kentin yönetsel merkezindeki *Prytaneion*’dan çıkartılmıştır. Bu heykeller; Büyük Artemis, Güzel Artemis ve Küçük Artemis olarak isimlendirilmiştir.²² *Artemis Ephesia* bu heykellerde; cepheden ve simetrik, bacakları kapalı, kendisine hareket olanağı sağlamayan vücuduna tamamen oturtulmuş dar ve kılıfı andıran bir elbise içindedir. Her üç heykelinde dirsekleri kırık, kol ve elleri, doğanın zenginliklerini insanlara sunuyormuşçasına öne doğru uzanmış ve açıktır. Başu ise öne doğru yöneltilmiştir. Vücudunun büyük bir kısmı kostüm öğeleri, bezemeleri ve takıları tarafından örtülüdür. Belin üst kısmına, hafif sarkık ve düzenli bir şekilde sıralanmış ovalerden oluşan çıkıntılar yerleştirilmiştir. Bu betimleme şekli tanrıçanın “göğüsleri” olarak yorumlanarak, Artemis’in analık ve bereket tanrıçalığını göstermektedir.²³ Ancak araştırmacıların bazılarına göre bu keseler, hadım ve kurban edilmiş boğaların hayâlarıdır. Bu konuyla ilgili bir başka görüş ise, bu keselerin tarih öncesine ait bir

¹⁹ Aygel, *Efesos Tarihi ve Harabeleri*, 26; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002, 161.

²⁰ *Artemis Ephesia*’nın çok sayıdaki taş kopyalarından bazıları, kule biçimli başlık şeklinde oluşturulmuş bir polos taşımaktadır. Bu örneklerde Artemis, Ephesos kentinin insanları tarafından, şehrin koruyucu tanrıçası olarak gösterilmiştir. Bkz., Sarah Morris, “Artemis Ephesia’nın Tarih Öncesi”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı* içinde, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008, 69. Bazı efsanelere göre ise Artemis’in Ephesos şehrini kurduğu ve bu yüzden de *Arkhegetis* (şehrin kurucusu) *epithetini* taşıdığı kabul edilir. Tanrıçanın şehri koruyucu özelliği, Ephesos’un kapısına yerleştirilen bir heykeli ile gösterilirdi. Böylece Artemis, bir şehir tanrıçası olarak şehri korur, ticari ve politik antlaşmaları yönetirdi. Bkz., Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 44.

²¹ Texier, *Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi*, 161; Larson, *Ancient Greek Cults A Guide*, 109.

²² Scherrer, *Efes Rehberi*, 86, 210.

²³ *Artemis Ephesia*’nın analık vasfının öne çıkması ve göğüslerinin çokluğundan dolayı Artemis’e, *Artemis Polymastos* (Çok Göğüslü Artemis) ismi verilmiştir. Böylece tanrıçanın bolluğu ve bereketi temsil ettiğine ve bu özelliğinin bir sonucu olarak da bütün tabiata hükmettiğine inanılırdı. Bkz., Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 44.

göğüs zırhını temsil etmesidir.²⁴ Görüldüğü üzere, günümüzde bu keselerin tam olarak neyi temsil ettiği konusunda herhangi bir fikir birliği bulunmamaktadır.

Artemis Ephesia'nın kült heykeli, zengin ayrıntılarla bezeli, yüksek *polosu* ve görkemli takılarıyla gösterilmektedir. Girlandın üst kısmına yerleştirilen Zafer Tanrıçası Nike'yi andıran iki ya da dört kanatlı kadın tasvirlerinden Ephesos'un simgesi olan arılara; düzgün sıralar halinde yerleştirilmiş insan ve hayvan motiflerinden burçlar kuşağına kadar çok çeşitli tasvirler sergilemektedir. Ayrıca aslan, boğa, koç, keçi, geyik gibi hayvanların yanı sıra grifon ve sphinks gibi mitolojik yaratıklarda betimlenmektedir. Tanrıçanın iki yanında yer alan geyikler ile kollarındaki hayvanlar, O'nun doğa ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Artemis'in vahşi hayvanlarla olan betimi, eski çağlara dayanan ünlü Girit mühürlerinde ve bazı anıtlarda görülmektedir. Nitekim Homeros²⁵ da Artemis'ten, “*Yabani Hayvanların Tanrıçası (πότνια θηρῶν)*” olarak bahsetmektedir. Ionların Ephesos'ta, Anadolu'da çağlar boyu izlenebilen ve doğanın hâkimi olarak hayvanların eşlik ettiği ana tanrıçayı simgeleyen “*πότνια θηρῶν*” (*Potnia Theron - Vahşi Hayvanların Efendisi*) *epithetini*, *Artemis Ephesia* içinde uyarlamış olmaları muhtemeldir.²⁶

Ephesos antik kentinde, Tanrıça Artemis'in Anadolu'ya özelliklerini yansıtan imgeleri dışında tamamıyla Hellen özelliği gösteren kült heykeli de bulunmuştur. İmparatorluk Dönemi Ephesos'ta, aristokratlara ait olan ve Yamaç Evler olarak isimlendirilen 4 numaralı konut biriminin 7 numaralı mekânında, bir niş önünde bulunmuş olan Artemis heykeli “hareketli” yapısıyla dikkat çekmektedir. 1.15 m yüksekliğinde, mermerden yapılmış, genç ve zarif, giydiği uçuşan kısa tunik *khitonu* ve elinde tuttuğu *himationu* ile tamamıyla Hellen özelliği sergilemektedir.²⁷

Ephesos Artemis'i Hellen etkisiyle bir Ay Tanrıçası olarak da kabul edilmektedir. Örneğin, Ephesos'ta bulunan bir adak listesinde, “*Artemis Lampadephoros - Ἀρτεμις Λαμπαδηφόρος*” (meşale taşıyan Artemis) ismi geçmekte ve Ephesos sikkeleri üzerinde

²⁴ Larson, *Ancient Greek Cults A Guide*, 110; Fleischer, “Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzer Tanrı Heykelleri”, 45, 50-51; Morris, “Artemis Ephesia'nın Tarih Öncesi”, 70-71; Daniel Frayer-Griggs, “The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis”, *Harvard Theological Review*, vol. 106, no. 4(2013): 467.

²⁵ Homeros, *Iliada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları, 2009, XXI.470.

²⁶ Albayrak, “Anadolu'da Artemis Kültü”, 98-99; Ulrike Muss “Potnia Theron im Artemision von Ephesos”, *Thiasos Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag herausgegeben von Christiane Franek-Susanne Lamm Tina Neuhausr-Barbara Porod- Katja Zöhner* içinde, Wien 2008c, 672; Yusuf Albayrak, “Anadolu'da Artemis'in Sıfatları”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy. 48 (2012): 9. Ayrıca *Artemis Ephesia* kült heykelinin ayrıntıları için bkz., Fleischer, “Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzer Tanrı Heykelleri”, 45-61.

²⁷ Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 150-151.

Ay Tanrıçası ile ilgili *atribüleri* görülmektedir. Ayrıca, kimi zaman bir deniz tanrıçası kimi zaman da atların efendisi olarak temsil edilen tanrıçanın rahipler heyetine, *Naubatountes* (gemiye binenler) adı verilmiştir.²⁸

Artemis Ephesia, adından söz ettiren yüzlerce yazıtta; kurucu, kurtarıcı, komutan, yol gösterici, yenilmez, güçlü, öğüt veren, inandıran, duaları dinleyen, kabul eden, özgür, yasa koyucu, kraliçe, büyük, görkemli, ışık saçan, yazgıyı yöneten, dokunulmaz, her yerde ve her zaman hazır gibi sıfatları ile de betimlenmektedir.²⁹ Bununla birlikte, Artemision’da bulunan ve tanrıçadan “sütana ve insan soyunun devam ettiricisi” olarak söz eden bir yazıtta, Artemis’in; çocukların, hamilelerin ve doğumun koruyucusu olma özelliklerini barındırarak, *Kourotrophos* (*Κουροτρόφος*) olduğu vurgulanmaktadır.³⁰

Ephesoslular, Artemis’in Ephesos yakınındaki Kenkhrios Irmağı kıyısındaki Ortygia korusunda doğduğuna inanarak tanrıçayı sahiplenmişlerdir.³¹ Artemis’in doğum yeri olarak Ortygia’nın gösterilmesi, tanrıçanın Anadolu kökeni ile bağlantısını ortaya çıkarmasından dolayı önemlidir.³²

Ephesos’ta, Artemis onuruna festivaller düzenlenmekte ve *proconsülün* onayladığı bir yasayla kabul edilen bu festivallerin yapıldığı günler tatil ilan edilmekteydi.³³ *Artemision* adı verilen ayda kutlanan festivaller süresince kentler arasında barış hâkim olurdu. Festivale kent vatandaşlarının yanı sıra yabancılar ve köleler de katılabilirdi. Artemis onuruna yapılan bu ritüellerde; *prosesyon* (kutsal alay), kurban töreni ve danslar gerçekleştirilirdi.³⁴ *Artemis Ephesia* onuruna düzenlenen bu tören ve şenlikler

²⁸ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 44-45.

²⁹ Sacit Güney, “Ana Tanrıça Kültünün Doğuşu ve İdol Kavramının Günümüz Seramik Sanatındaki İzdüşümleri”, *III. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, Eskişehir, 2003, 56.

³⁰ *Kourotrophos epithēi* taşıyan tanrıçalar, doğumlarda kadınların koruyucuları olmalarının yanı sıra aynı zamanda çocuklarında koruyucuları ve doyurucularıdır. Bkz. Feriştah Soykal Alanyalı, “Efes’te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım Özel Sayısı (2016): 4-5.

³¹ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 47.

³² Strabon, *Geographika*, XIV.1.20; Kenkhrios ırmağı Kırkinca (köyün bugünkü adı Şirince’dir) köyünün suyu olup, Ortygia da, “Bildircin Adası” anlamına gelmektedir. Bkz., Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017, 58.

³³ James H. Oliver, “The Roman Governor’s Permission For A Decree Of The Polis”, *Hesperia*, vol. 23 issue 2 (1954): 164-165.

³⁴ Kenan Eren, “İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler”, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2003, 21. *Artemis Ephesia* onuruna düzenlenen festivallerin ayrıntıları için bkz., Alkış Yazıcı, “Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri”, 27-28.

genellikle *stadionda* yapılırdı.³⁵ Ayrıca tanrıçanın onurlandırma ve mezar anıtlarının iki yanına sıralandığı tören alayı yolunun güzergâhı da kent merkezinden geçmekteydi.³⁶

Ephesos Artemis kültüründe dini tören ve hizmetler, çeşitli memleketlerden gelen her biri belli bir işle görevli, rahip ve rahibeler tarafından yapılırdı. Karmaşık, farklı sınıflardan oluşan bu organizasyonun, giderleri karşılamak için zengin bir hazinesi ve dengeli bir bütçesi vardı. Orijinali Pers kökenli bir kelime olan “*Megalobyzoi* (veya *Megabyzoi*)” adlı heyet, başrahabin nezareti altındaydı ve hadım rahiplerden meydana geliyordu. Kültün rahibeleri; eski, yeni (acemi) ve ücretli olarak sınıflandırılmıştı.³⁷ Ayrıca rahibeler, tüm canlıların kurtarıcısı olarak anlam yüklenen ve tanrıçanın simgelerinden biri olan arıdan dolayı, “*Μέλισσαι*” (*Melissalar – arılar*) olarak tanımlanmıştı.³⁸ Görevli rahip ve rahibeler, dünyadan elini eteğini çekmiş kişilerdi. Tanrıça onuruna şenlikler düzenlemek, dini yemekleri organize etmek ve kurban ritüelleri gerçekleştirmek gibi görevleri vardı. Kültün diğer önemli görevlileri arasında, tapınağın idari ve mali işlerini yönetenler ile tapınağı koruma işini üstlenen memurlar yer alırdı. Ayrıca, kâhinler, flüt çalanlar, akrobatlar ve kült heykelini giydirmek ve süslemekle görevli kişiler de bulunurdu. Tapınak için çalışan rahip ve rahibeler, yaşlandıklarında bir emeklilik ödeneği alır ve bazı ayrıcalıklardan da faydalanırlardı.³⁹

Ephesos Artemis kültürüne doğrudan veri sunan bir diğer önemli kaynak da sikkelerdir. Ephesos kent sikkelerinde, genellikle ön yüzde dönemin imparatorları ya da imparatoriçeleri yer alırken arka yüzde *Artemis Ephesia*'nın kült heykeli betimlenmektedir. Kült heykeli etrafında tanrıçanın isminin yazıldığı *lejantlar* da yer almaktadır.⁴⁰ Bunun yanı sıra genellikle jeton, bilet, sikke ya da açılış için verilen bir ödül olarak kullanılan *tesseralar* üzerinde sıklıkla betimlenen, *ksoanon* formu Artemis kült heykeli, koleksiyondaki en önemli seriyi oluşturmaktadır. Bu betimlemelerde Artemis tıpkı “Büyük Artemis” ve “Küçük Artemis” benzerindedir. Artemis betimli

³⁵ Steffan Karwiese, “1997 Yılında Ephesos'ta Yerine Getirilen Kazı, Restorasyon ve Araştırma Çalışmaları”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara 1999, 610.

³⁶ Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 19-20.

³⁷ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 46-47.

³⁸ Frayer-Griggs, “The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis”, 468. Arının tüm canlıların kurtarıcısı olarak görülmesi, Anadolu Hitit Telepinus mitosuna dayanmaktadır. Anadolu Ana Tanrıçanın mirası olan arılar, *Artemis Ephesia*'nın da kutsal hayvanıdır. Bkz., Fahri Işık, “Anadolu Ephesos Üzerine”, *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, 324.

³⁹ Texier, *Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi*, 161; Artemis kültüne hizmet eden personelin idari yapısı için bkz., Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 45-47.

⁴⁰ BMC., *The British Museum A Catalogue Of The Greek Coins Of Ionia*, London: Edited by Reginald Stuart Poole, L. L. D., 1892, 47-115.

tesserae, tanrıça onuruna düzenlenen *Artemisia* ya da *Ephesia* oyunlarıyla bağlantılı olarak basılan ve bu oyunlara giriş bileti niteliğinde kullanıldığı düşünülen grup dâhilinde değerlendirilmektedir.⁴¹

Sonuç olarak Ephesos Artemis kültü, Küçük Asya'nın tamamına yayılmış ve Phokialılar tarafından Gallia'daki Massalia'ya (Marsilya) kadar götürülmüştür.⁴² Ksenophon da Ephesos Artemis kültünü Olympia yakınlarındaki Skillous'a yerleştirdiğini anlatmaktadır.⁴³ Böylece Ephesos Artemis kültü, daha başka birçok bölgede yayıldıktan sonra en son Roma'ya kadar ulaşmıştır.⁴⁴

Ana Tanrıça Kültü (Meter/Mήτηρ ya da Kybele/Κυβέλη)

Ana tanrıça Kybele tapınımı, Anadolu'nun hemen her yöresine yayılmış olmakla birlikte, tanrıçanın ana vatanı Phrygia⁴⁵ ve Lydia olarak gösterilmektedir.⁴⁶ Buradan büyük bir kitle edinerek geniş bir alana ulaşmış; Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki Akdeniz Kültür Havzası'nı kaplamıştır. Kültünün uzun ömürlü olması ve tanrıça onuruna yapılan binlerce sunu örneği, ona derin bir saygı duyulduğunu göstermektedir.⁴⁷

Ephesos antik kentinde Ana Tanrıça tapımı, Prion (Panayır) Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı'nda yer almaktadır.⁴⁸ Buradaki nişler, adak stelleri ve yazıtlar, bu alanın Kybele/Meter kültü için kullanıldığını göstermektedir.⁴⁹ Prion Dağı'nın eteğinde yer alan bu kutsal alan; dağın yamacına oyulmuş, bazıları boş olan, bazılarının içinde doğal kayadan yontulmuş tanrıça betimlemeleri ile hala duran

⁴¹ Onur Gülbay ve Hasan Kireç, *Efes Kurşun Tesseraeleri*, İstanbul: Esen Ofset Matbaacılık, 2008, 13-35.

⁴² Larson, *Ancient Greek Cults A Guide*, 112.

⁴³ Ksenophon, Boiotia seferi için Asya'dan ayrılacağı sırada Ephesoslu Artemis'in payını, Artemis Tapınağı görevlisi Megabyzos'a emanet ettiğini belirtir. Sonrasında, bu kutsal parayla Olympia yakınlarındaki Skillous'ta Artemis için bir *altar* ve bir tapınak yaptırdığını, bu tapınağın Ephesos'takinin bir minyatürü olduğunu, tapınağa tanrıçanın servi ağacından yapılmış küçük boyuttaki kült heykelini yerleştirdiğini ve tanrıça onuruna bir şenlik düzenleyerek Ephesos Artemis kültünü Skillous'a yerleştirdiğini anlatır. Bkz., Ksenophon, *Anabasis-On Binler'in Dönüşü-* çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 5.3.5-13.

⁴⁴ Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 47.

⁴⁵ Lynn E. Roller, "Frigyalı Ana Tanrıça: Kybele Kültü", *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 62 (2018): 50.

⁴⁶ Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29, sy. 1-4 (1978): 197.

⁴⁷ Lynn E. Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013, 20; Roller, "Frigyalı Ana Tanrıça: Kybele Kültü", 50.

⁴⁸ Steffan Karwise, "1994 Yılında Ephesos'ta Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara 1995a, 479.

⁴⁹ Friederike Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen: E. Wasmuth, 1983, 214-216.

nişlerden oluşmaktadır.⁵⁰ Bulunan nişlerden bazıları, tipolojik özelliklerine göre gruplandırılabilir ve kapalı kült yerleri olarak yorumlanabilmektedir.⁵¹ F. Naumann, bu kutsal alanın buluntularından yola çıkarak, Geç Klasik Dönem’de kullanılmaya başlandığını belirtmektedir.⁵²

Nişlerin bazılarında bulunan yazıtlarda tanrıçaya *ΜήτηρΟρειή* (*Meter Oreie*), *Μήτηρ Πατρωή* (*Meter Patroie*) ve *ΜήτηρΦρυγιή* (*Meter Phrygie*) olarak rastlanılmaktadır. Bu durum Ephesoslulara göre tanrıçanın “Dağ Ana”, “Ataların Tanrıçası” ve “Phrygialı” olduğunu göstermektedir.⁵³ Ayrıca kutsal alandaki kapının birinde, tanrıça tıpkı Phrygia Aslankaya’daki gibi, bir kapı açılmışçasına en kutsal odada, tahtında oturur şekilde tasvir edilmiştir. Bu durum, Ana Tanrıça özündeki Phrygia – Ephesos ilişkisini göstermektedir. Ana Tanrıça’nın “Dağ Ana” vasfıyla kapılar önünde betimlenmesi, O’nun kaya içinde olduğu varsayılan evinin, yani tapınağının kapısından görünmesi “*epiphanie*” amaçlıdır.⁵⁴

Ephesos Meter Kutsal Alanı’nın en üst terasında, mümkün olduğunca doğal halde bırakılmış olan terasta, toplam 14 adet Meter adak rölyefleri bulunmuştur. Kabartmaların çoğu *naiskos* biçimli olup alt kısımlarında geçme çıkıntılar vardır. Kabartmalarda ayakta veya tahta oturan, *tympanon* (tef) ve *phialeli* Tanrıça Meter tasvirleri görülmektedir. Bu kabartmaların birinde, tanrıçayı iki yandan, biri yaşlı sakallı bir tanrı ile *khlamysli* genç bir tanrının eşliğindeki aslanlar çevirmektedir. Yazıtlarda da pek çok kez “Meter”e değinilmekte ve birer kez tanrıçanın “*Phrygie*” lakabı ile refakatçisi “*Tiripates*”in adı geçmektedir.⁵⁵ Bununla birlikte rölyeflerin bulunduğu bu alanda, *terracotta* Kybele figürinleri, küçük bir sikke gömüsü ve özellikle küçük kâselerden ve testilerden oluşan kült kapları tespit edilmiştir. Meter Kutsal Alanı’nın en üst terasındaki bu kült bütünü, tarihsel olarak MÖ 4. yüzyılın sonundan 3. yüzyılın içlerine kadar yayıldığını göstermektedir.⁵⁶

Ephesos Kutsal Alanı’nda bulunan küçük adak kabartmalarından bir kısmı, ayakta duran tanrıçayı, yanında arka ayakları üzerine çökmüş bir ya da iki aslanla birlikte

⁵⁰ Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça’nın İzinde*, 237.

⁵¹ Fritz Krinzing, “Ephesos 2000”, 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Ankara 2002, 130.

⁵² Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, 216.

⁵³ Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça’nın İzinde*, 237.

⁵⁴ Işık, “Anadolulu Ephesos Üzerine”, 317-318.

⁵⁵ Johannes Koder & Sabine Ladstätter, “Ephesos 2009”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Ankara 2011, 279-280.

⁵⁶ Sabine Ladstätter, “Efes 2010”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt*, Ankara 2012a, 80.

göstermektedir. Bazı örneklerde tanrıçanın sağında genç bir erkek, bazılarında ise sağında genç, solunda yaşlı bir erkek yer almaktadır. Kutsal alanın yakınında, bir kaya sunağında bulunan *Zeus Patroios*'a adanmış bir yazıt, yaşlı tanrının Zeus olduğunu gösterirken, diğer yazıtların Hermes'e ve Apollon *Patroios*'a adanmış olması, genç tanrının kimliğini net olarak saptamayı engellemiştir. Ancak söz konusu kabartmaların birinde, genç tanrının yassı şapkası (*petasos*) ve ayakkabılarıyla tasvir edilmesi, onun, MÖ 5. yüzyıldan beri Meter'in Hellen dünyasındaki değişmez yoldaşı Hermes olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Hellenistik Dönem'de de Meter'i yanında tanrılarla birlikte gösteren kabartmalar, Hellen ve Anadolu kült adetlerinin kaynaşmasına ilişkin önemli veriler sağlamaktadır.⁵⁷

Ephesos Artemis Tapınağı'nda, yüzyılı aşkın süredir devam eden kazı buluntuları arasında yer alan; şahin ve aslan figürleri, fildişi figürinlerin rahibe olarak yorumlanması ve olası ritüel kaplarının rahip ve rahibelerle betimlenmesi, Artemis öncesine ait, aynı alanda kullanılan, primitif bir tanrıça kültürünün varlığını düşündürmektedir. Ancak, bu tanrıçanın kimliği üzerindeki tartışmalar süregelmektedir.⁵⁸ MÖ 7. yüzyılda, birden fazla tanrıçaya tapınıldığını gösteren bu farklı kültürlerden birinin Meter olduğu, bir yüzyıl sonra da Artemis kültürünün kapsamına girerek, bir geçiş sürecinin yaşandığı düşünülmektedir. A. Bammer ve Rein, Artemision'dan gelen buluntular ışığında Artemis öncülü olan tanrıçalardan birinin Meter olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak L. Roller, Artemision'da tapınılan eski tanrıçaların kimliğine ilişkin hiçbir kanıt bulunmadığını ve Ephesos'taki Meter kültürünün Artemision alanında değil, Prion Dağı'nda olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Konuya farklı açılardan bakan araştırmacıların bazıları, Ephesos'ta, Hellenleşme sürecinde tanrıça Artemis'in egemenliği tanındıktan sonra yerli halkın, devam eden inanç sistemi içinde kalan Meter kültürünü Artemision'dan alıp farklı bir yere taşıdıklarını ileri sürmektedirler. Bu görüşün yanı sıra, Meter inancının erken zamanlardan itibaren, Artemision'daki primitif tanrıça kültüründen bağımsız olarak, Ephesos'ta, farklı bir alanda tapınım gördüğü şeklinde düşünceler de bulunmaktadır.⁶⁰

⁵⁷ Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, 237-238.

⁵⁸ Ulrike Muss, "Potnia Theron im Artemision von Ephesos", 669-675.

⁵⁹ Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, 153, dipnot: 36.

⁶⁰ Dilan Bozkurt, "Lydia Krallığı Dönemindeki Lydia ve Ionia İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2009, 224-225.

Ana Tanrıça kültüründe “*Magabyzos*” olarak isimlendirilen hadım rahiplerin varlığını Strabon’dan öğrenmekteyiz.⁶¹ G. Çelgin, Artemis Tapınağı’nın hadım rahipler heyetine de “*Megalobyzo*” denildiğini ve bunların Ephesos’taki Ana Tanrıça rahiplerinin birer kalıntısı olma ihtimalini vurgulamaktadır.⁶² Nitekim Artemision kazılarında gün ışığına çıkartılan, fildişi hadım rahip ve rahibeler ile altın elektron tanrıça veya rahibelerden oluşan sunular, Artemis Kutsal Alanı’nın karakteristik adaklarını oluştururlar. Bunlar arasında hadım rahibi simgeleyen ve “*Megabyzos*” olarak isimlendirilen fildişi figürin, Ephesos’taki Ana Tanrıça kültü açısından önem taşımaktadır.⁶³

Ana Tanrıça’nın Anadolu’da sahip olduğu özel kültürün Ionlar tarafından da onaylanıp tekrar kullanılması, yerli halk ile göçmenlerin etkileşimini ifade etmektedir. Tartışmalı bir konu olmasına rağmen, Artemision’da öncelikle yerel bir Ana Tanrıça, ardından da Phrygialı Ana Tanrıça’nın varlığı kabul edilir. Böylelikle İonialı göçmenlerin Ephesos’a geldiklerinde, burada buldukları Ana Tanrıça ile ilişkili olan yerel kültü, Artemis olarak yüceltikleri düşünülmektedir.⁶⁴

Sonuç olarak, Ephesos’taki Ana Tanrıça (Meter) kültü Artemis kültürünü yerinden etmemiş, Ephesos Artemis’i kadar ön plana çıkmamış, değerli adak sunuları edinmemiş ve onuruna hiçbir zaman büyük bir tapınak inşa edilmemiştir. Ancak Ephesos’taki Meter kültü, Ephesoslular’ın yaşamının önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.⁶⁵

Mısır Kökenli Tanrılar Kültü

Ephesos’taki Mısır kültürünün varlığı, Artemision’dan gelen bazı malzemeler ışığında, MÖ 7. yüzyıl gibi erken bir tarihe dayandırılmaktadır.⁶⁶ D. G. Hogarth tarafından gerçekleştirilen bu kazılarda bulunan, altından yapılmış kanatları açık uçar gibi görünen atmaca/şahin betimli aplikeler, Mısır kültü açısından önemli sayılmaktadır. Zira Mısır inanışına göre atmaca, insan bedenindeki büyüü yok etmektedir. Büyü etkisine girmek istemeyen insanlar da boyunlarında atmaca figürü taşımaktadırlar.⁶⁷ Bunun yanı sıra, Artemision buluntuları arasında yer alan, Mısır tanrıları Bastet ve Hathor’un simgelerini

⁶¹ Strabon, *Geographika*, XIV.1.23.

⁶² Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, 46.

⁶³ Bammer & Muss, *Antik Dünya’nın Bir Harikası Efes Artemision’u*, 90-91.

⁶⁴ Bozkurt, “Lydia Krallığı Dönemindeki Lydia ve İonia İlişkileri”, 228.

⁶⁵ Roller, *Anadoluda Kybele Kültü Ana Tanrıça’nın İzinde*, 237.

⁶⁶ James C. Walters, “Egyptian Religions in Ephesos”, *Ephesos Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion and Culture* içinde, Pennsylvania 1995, 283.

⁶⁷ Süleyman Özkan, “Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXII, sy.1 (2007): 98.

taşıyan tanrıça tasvirli küçük bir kutuya ait kemik bir levhacık da bulunmuştur.⁶⁸ Dolayısıyla D. G. Hogarth, bu eserlerin Mısır kökenli olabileceğini belirtirken, Y. Meriçboyu bu eserlerin Mısır etkili Fenike işi olduğunu söylemektedir.⁶⁹ Ancak bu eserler, Ephesos'ta, Mısır kültürünün uygulanmasından ziyade Mısır sanatının etkilerini de göstermektedir.⁷⁰

Ephesos'ta Mısır kültürünün varlığına dair en erken veri, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Bu ilk dinsel kanıt, tapınağı paylaşan tanrılara, “*Ísis, Serapis ve Anubis'e (σύνναοί θεοί – SynnaoiTheoi'a)*” adanmış bir yazıttır. Yazıtın geri kalan kısmı ise “*bir emre göre*” şeklinde tamamlanmaktadır.⁷¹ Zira Mısır tanrı(ça)ları Ísis ve Serapis'in ortak noktalarından biri emirdir.⁷² Mısır tanrı(ça)larına adanan yazıtların tipik bir özelliğini yansıtan bu örnek, Ephesos'ta bu üç tanrının birlikte tapınım gördüğü kutsal bir alanın varlığını düşündürmektedir.⁷³ Ancak bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Mısırlı tanrı(ça)ların bu erken kutsal yapısına dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Ephesos'ta Mısır tanrı(ça)larına ilişkin diğer önemli bir kanıt, MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilen ve sonradan Celsus Kütüphanesi'nin döşeme taşı olarak kullanılan beyaz mermer *ortostat* kaplamasıdır. Bu döşeme üzerinde yer alan yazıtta, “*Σαραπίδι αναθηκεν – Sarapis için adanmıştır*” ibaresi bulunmaktadır.⁷⁴ Ayrıca Ephesos Tetragonos Agora'nın kazılarında bulunan bir su saati ve iki yazıt parçası, Hellenistik Dönem'deki Mısır kült etkinliğinin kanıtları olarak gösterilmektedir.⁷⁵ Yazıtlardan ilki Sarapis ve Ísis

⁶⁸ Scherrer, *Efes Rehberi*, 212.

⁶⁹ Özkan, “Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, 98.

⁷⁰ Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge: Harvard University Press, 1992, 53-54.

⁷¹ Ladislav Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin: Apud Walter de Gruyter, 1969, no: 296; Helmut Koester, “The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor”, *Pergamon Citadel of the Gods: Archaeological Record Literary Description and Religious Development Edited by Helmut Koester* içinde, Cambridge: Harvard Theological Studies, 1998, 128.

⁷² Bir adağın yapılması kişiye tanrı(ça)lar tarafından rüyasında emredilir. Bu durum rüyanın kült içindeki yerini göstermektedir. Zira Mısır tanrıları Ísis ve Serapis'in gizemlerine girmek, kişinin kendi isteğine ya da başrahibe bağlı bir olay değildi. Tanrı(ça)lar kendisinin uygun bulduğu bir zamanda kişinin rüyasına girerek bu onayı kendi istekleriyle verirlerdi. Bkz., Çiğdem Dürüşken, *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, 139.

⁷³ David Magie, “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, *American Journal of Archaeology*, vol. 57, no. 3 (1953): 173; Koester, “The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor”, 128.

⁷⁴ Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, no: 298.

⁷⁵ Walters, “Egyptian Religions in Ephesos”, 287; Koester, “The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor”, 128. Mısır kültüründe su çok önemli bir yere sahiptir. Herodotos, Mısırlılar için temizliğin çok önemli olduğunu, Mısırlı rahiplerin gece ve gündüz, ikişer kez olmak üzere günde dört defa yıkanarak arındıklarını belirtmektedir. Bkz., Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, II.37.

için hazırlanmış beyaz mermer üzerinde bulunmaktadır. Burada, “*Σαραπίδι Ισιδι Φιλιστιῶν Αρτεμιδώρου ανετηκε – Sarapis ve İsis için Artemidoros’un oğlu Philistion tarafından adanmıştır*” şeklinde yazmaktadır. İkincisi ise Ptolemaios yönetimi zamanına tarihlendirilen bina parçasına ait bir yazıttır. Burada, tanrının buyruğuyla bir *hieron*, *naos* ve *temonos*’un yapımından bahsedilir. Bu yazıtta da görülen “*καταπροσταγμα - bir emre göre*” ve “*του Θεου προσταξαντος – tanrı tarafından emredilmesi*” ifadesi, İsis ve Serapis için yapılan adakların ortak özelliğini yansıtmaktadır.⁷⁶

Kuşkusuz Ephesos’taki Mısır tanrı ve kültlerinin varlığını, Mısırlı tanrı(ça)lar için adandığı düşünülen kutsal alanlar oluşturmaktadır. Yapılan kazılarda Devlet Agorası olarak bilinen Yukarı Agora’nın batı kısmında, 6 x 10 sütunlu, *peripteros* planlı, 28 x 15 m boyutlarında, küçük bir tapınak bulunmuştur. MÖ 1. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen bu tapınağın, yapı çukurlarında ele geçen az sayıdaki Mısır kökenli buluntuya bakılarak İsis Tapınağı adı verilmiştir.⁷⁷ Erken yayınlar da tapınağın İsis’e ya da birkaç Mısır tanrı(ça)larına birden adanmış olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Ancak, ilerleyen araştırmalarda bu yapının tanrısal Caesar ve Dea Roma onuruna yapıldığı düşünülmüş, fakat son olarak Augustus Tapınağı olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ Geç Antik Dönem’de tümüyle tahrip edilen bu tapınağın malzemelerinin, kentin başka yerlerindeki yapı faaliyetlerinde kullanıldığı düşünülmektedir.⁸⁰

Ephesos’ta Mısır kültürle ilişkilendirilen bir diğer yapı, Tetragonos Agora’nın batısında yer alan ve MS 2. yüzyıla tarihlendirilen tapınaktır. Anıtsal bir merdivenle ulaşılan, 12 m yüksekliğinde ana giriş kapısına sahip olan bu tapınak, 29 x 37 m boyutlarında *prostylos* tipindedir. Sekiz sütunu bulunan *portikosu*, iki kademeye bölünmüş bir merdiven üzerinde yükselmektedir.⁸¹ Korinth sütun başlıklarına sahip olan ön cephenin monolitik sütunları toplam 14 m yüksekliğinde olup, üzerlerine toplam 750

⁷⁶ Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, no: 297.

⁷⁷ Scherrer, *Efes Rehberi*, 80.

⁷⁸ Marcus Antonius ve Mısır kraliçesi Cleopatra, MÖ 33/32 yılının kışını Ephesos’ta geçirmişler ve burada, Octavianus (Augustus)’a karşı bir muhalefet merkezi kumuşlardır. Bu bağlama Ephesos’ta, Cleopatra’nın onuruna, kendi dini işaretlerini bırakan bir İsis Tapınağı’nın kurulduğu belirtilir. Bkz., Steven J. Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, New York: Oxford University Press, 2001, 100.

⁷⁹ Wilhelm Alzinger, “Das Regierungsviertel”, *ÖJH* 50 (1972-1975): 229-300; Scherrer, *Efes Rehberi*, 80; Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 100; Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities And Roman Emperors*, Baston: Cincinnati Classical Studies, 2004, 59.

⁸⁰ Scherrer, *Efes Rehberi*, 80.

⁸¹ Scherrer, *Efes Rehberi*, 148.

ton ağırlığında arşitrav, friz ve *tympanum* binmekteydi. Alınlığın ise, neredeyse bütün blokları korunmuş ve böylece tapınağın üç görünme penceresine (tanrının insanlara görünmesi – *epiphanie*) sahip olduğu kesinleşmiştir.⁸² Yapıda bulunan nişler ile su hazneleri, tapınağın suyla ilgili bir külte adanmış olabileceğini düşündürmektedir.⁸³

Tapınağın hangi tanrı(ça)ya da tanrı(ça)lar için yapıldığı kesinlik kazanmamıştır. İlk olarak suyla olan ilişkiden dolayı *Nymphaion* olarak düşünülmüş, sonrasında ise Claudius Tapınağı adı verilmiştir.⁸⁴ Ancak, tapınağın ön cephesi önünde Mısır granitinden yapılmış heykel parçaları yanında, Mısır kült ritüellerini işaret eden bir yazıt ile Serapis dinine girmiş olanlara sunulan diğer bir yazıtın bulunması, anıtsal ölçüleriyle göze çarpan bu yapının bir Serapis Tapınağı olabileceğini düşündürmüştür.⁸⁵ Tapınağın kime adandığı konusu hala tartışılrsa da, bu külte çok su kullanılması, bu yapının şifa getiren bir tanrı için yapıldığını düşündürmektedir. Nitekim 1926 yılında Keil ilk kez, buranın Serapis'e adanmış bir tapınak olduğunu belirterek, “*Serapeion*” adını vermiştir.⁸⁶ Ephesos'taki *Serapeion* olarak adlandırılan bu yapı, Anadolu'da en iyi korunmuş tapınaklardan biridir. Yapı parçalarının boyutları nedeniyle Küçük Asya için alışılmadık dışında, mimarlık tarihi açısından çok önemli anıtsal bir yapıdır. *Serapeion* Tapınağı, Geç Antik Dönem'de kiliseye dönüştürülmüş ve defin alanı olarak kullanılmıştır.⁸⁷

Geç Antik Dönem sürecinde Ephesos'ta, geleneksel Hellen tanrılarının yerini sağlık ve misteri tanrılarının almaya başladığı görülmektedir. Bu tanrılar arasında yer alan, sonsuz hayat ve ölümden sonra yeniden dirilme gibi inançlarla Serapis, İsis ve Osiris gibi Mısırlı tanrılarının önem kazandığı görülmektedir. Bu inanç sistemi, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi Ephesos'un geniş halk kitlesi tarafından iyice benimsenmiştir.⁸⁸

⁸² 2013 yılı kazı çalışmaları sonunda, 272 adet mimari elemanın dokümantasyonu yapılmıştır. Bkz., Sabine Ladstätter, “Efes 2013”, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, 2015, 607.

⁸³ Bensen Banu Ünlüoğlu, “Anadolu'da İsis”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002, 38.

⁸⁴ Scherrer, *Efes Rehberi*, 150. Price, bu yapının mimarisinin ikinci yüzyıla ait olmasından dolayı Claudius'a ithaf edilemeyeceğini düşünmektedir. Bkz., S. R. F. Price, *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, çev. Taylan Esin, Ankara: İmge Kitapevi, 2004, 417.

⁸⁵ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 339; Price, *Ritüel ve İktidar*, 416-417. Serapis onuruna yapılan kurbanlardan bahseden ve Caracalla'ya bir ithafı içeren sütun kaidesi üzerinde yer alan bu yazıt için bkz. Vidman, *Sylogae Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, no: 303. Caracalla, Serapis kültürünün en ateşli müritlerinden biri olarak kült törenlerine katılır, resmi kült görevlisi olarak hizmet ederdi. Roma'da, tanrı Serapis onuruna bir tapınak dahi inşa ettirmiştir. O'nun döneminde Mısır tanrıları kültürü en parlak çağını yaşamıştır. Bkz., Walters, “Egyptian Religions in Ephesos”, 292.

⁸⁶ Joseph Keil, “Das Serapeion von Ephesos”, *Halil Edhem Hatıra Kitabı Cilt I* içinde, Ankara: TTK, 1947, 183.

⁸⁷ Ladstätter, “Efes 2013”, 607-608.

⁸⁸ Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 186-187.

Keza Ephesos'ta ele geçirilen Mısır kökenli eserler, Mısırlı tanrı(ça)lar kültürünün yansımaları olarak değerlendirilmektedir.⁸⁹ Ayrıca R.E. Witt, Artemis ile İsis arasındaki ortaklığı vurgulamakta ve bu iki tanrıçanın sıklıkla aynı tapınağı paylaştığını belirtmektedir.⁹⁰

Ephesos'ta bulunan Mısır tanrıları için adanmış yazıtlar genellikle MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir.⁹¹ Bu yazıtlardan ilki, İsis ve Serapis'e yapılmış bir adaktır. Burada, Mısır tanrılarına yapılan *patera* ve *libasyon* kapları⁹² (*σπονδειον* – *spandeion*) gibi kült objelerinin sunulduğu ve bu ritüelle görevli bir rahip ile iki Ephesosludan bahsedilir.⁹³ Bu yazıt, Eretria'da yıllık denizcilik festivali olan Navigium İsidis'i kutlayan *ναυαβατουντες*leri çağrıştırmaktadır. Kesin bir biçimde yalnızca liman kentlerinde kutlanıldığı bilinen bu denizcilik festivalinin, büyük bir liman kenti olan Ephesos'ta da kutlanıldığını düşünmek şaşırtıcı olmamaktadır.⁹⁴

Ephesos'ta liman alanında bulunan ve Mısır tanrılarından yalnızca İsis'in adının geçtiği diğer bir yazıt, *Artemis Ephesia* ile birlikte, dönemin imparatoru Antoninus Pius'a ve balıkçılık için geçiş parası alan, "kentteki gümrük yöneticilerine (*τελωνίον*)" yapılmış bir ithafı içermektedir.⁹⁵ Tanrıça İsis'in himayesindeki tahsildarların, büyük olasılıkla kentte, kült merkezi olarak da işlev gören bir meslek odalarının var olduğu düşünülmektedir. Yazıtta, adağı yapan Iunia Cominia isimli kadının, tanrıçaya, İsis kült heykeli ile birlikte bir *altar* sunduğu da belirtilmektedir.⁹⁶ Yine liman yakınlarında ele geçirilen mermer bir blokta, *Artemis Ephesia* ile birlikte Serapis betimlenmektedir. Bu iki tanrının arasında bir çelenk ve içinde Aleksandreia'a ithafen "A" harfi yer

⁸⁹ Ephesos'ta bulunan Mısır kökenli eserlerin ayrıntıları için bkz., Alkış Yazıcı, "Ephesos Kenti Tanrı ve Kültürleri", 41-42.

⁹⁰ Reginald Eldred Witt, *Isis In The Graeco-Roman World*, New York: Cornell University Press, 1971, 149, 249-250.

⁹¹ Magie, "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins", 172-174.

⁹² Apuleius, İsis kültüründe hem su hem de süt kullanılarak yapılan arınma ritüellerinden bahseder. Bkz., Apuleius, *The Golden Ass or Metamorphoses*, trans. E. J. Kenney, Penguin Books Classics, 1999, 11.10-2.

⁹³ Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, no: 302.

⁹⁴ Bense Banu Mirim Şen, "Anadolu'da İsis Kültü Karia, Ionia, Aeolis ve Troas Bölgeleri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996, 13.

⁹⁵ Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, no: 301; Koester, "The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor", 129; John Turtle Wood, *John Turtle Wood'un Anıları Efes Kazıları*, çev. Ali Tamer Ürün, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2014, 64.

⁹⁶ Scherrer, *Efes Rehberi*, 151; Ünlüoğlu, "Anadolu'da İsis", 39.

almaktadır. Betimlenen bu kabartma ile *homonoianın*⁹⁷, Mısır Tanrıları Tapınağı'nda da anıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Ephesos'ta Mısır tanrı(ça)ları kültürünü gösteren diğer bir veri de sikkelerdir. Bulunan sikkelerde, İsis ve Serapis gibi Mısırlı tanrı(ça)ların yanı sıra, Harpokrates ve Apis gibi diğer Mısırlı tanrı(ça)ların betimlemeleri de görülmektedir.⁹⁸

Ephesos Antik Kenti'ndeki Mısır tanrı(ça)ları kültüründe, bir tapınağa sahip olsa da Serapis kültürünün kentte daha baskın olduğunu gösteren herhangi başka bir kanıt bulunmamaktadır. Çeşitli formlarla karşımıza çıkan İsis'in ise, kentte özel bir kült birliğine sahip olduğu düşünülmektedir.⁹⁹ Sonuç olarak MÖ erken 3. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar, Ephesos antik kentinde Mısır tanrı(ça)larına tapınıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Demeter (Δημήτερ) ve Persephone (Περσεφόνη) (Kore - Κόρη) Kültü

Demeter kültürünün ilk izleri, MÖ 7. yüzyıla, Hellen dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın olduğu Eleusis'e dayanmaktadır.¹⁰¹ Ephesos'taki Demeter kültürünün varlığını ise ilk olarak Herodotos'tan¹⁰² daha sonra Strabon'dan¹⁰³ öğrenmekteyiz. Ephesos Antik Kenti'ndeki Demeter kültü, genellikle, *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος)¹⁰⁴ ve *Kourotrophos* (Κουροτρόφος)¹⁰⁵ epithetleriyle karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶ Demeter evliliğin, doğurganlığın ve doğumların yardımcısı olma özelliğini, kadınlara özgü olan ve tamamen kadınlar tarafından kutlanan *Thesmophoria* (Θεσμοφορία) bayramlarından

⁹⁷ *Homonoia*; “anlaşma, uyuşma, fikir birliği, oy birliği” anlamlarına gelen *ὁμόνοια* kelimesinden türemiştir. MÖ 5. yüzyıldan itibaren bir tanrının sıfatı olarak, tek başına bir kült olarak ya da gerek ailevi gerek kent içi gerekse de kentler arasındaki uyumu belgelemek için farklı nedenlerle kullanılmıştır. Bkz., www.tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/03/homonoia.html (11.02.2019).

⁹⁸ Aleksandrea ile bir *homonoia* sikkесinin arka yüzündeki Apis dikkat çekmektedir. Bkz., *BMC*, Ionia, Ephesos, no: 427.

⁹⁹ Şen, “Anadolu’da İsis Kültü Karia, Ionia, Aeolis ve Troas Bölgeleri Üzerine Bir İnceleme”, 13.

¹⁰⁰ Walters, “Egyptian Religions in Ephesos”, 305.

¹⁰¹ Eleusis'deki Demeter Kültü'nün ayrıntıları için bkz., Ayşen Sina, “Eleusis’de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, sy. 1 (2004): 37-52.

¹⁰² Herodotos, *Tarih*, VI.16.

¹⁰³ Strabon, *Geographika*, 14.1.3.

¹⁰⁴ *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος) yasa koyan, yasa taşıyan, düzeni sağlayan anlamına gelmektedir. Bkz., Dürüşken, *Antik Çağ’da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma’nın Gizem Dinleri*, 117. Demeter *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος) ise tamamen kadınlar ve esasen de aile ile ilgili bir tanrıçadır. Bkz., Soykal Alanyalı, “Efes’te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde”, 3.

¹⁰⁵ *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) sıfatı, genel olarak çocuklara bakan anlamına gelmektedir. Bkz., Herbert J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology: Including Its Extension to Rome*, London: Methuen, 1958, 113.

¹⁰⁶ Hugh Bowden, “Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas”, *Mediterranean Historical Review*, vol. 22, issue 1 (2007): 72.

almaktadır.¹⁰⁷ Nitekim Herodotos, *Thesmophoria* bayramlarının Ephesos'ta kutlandığını bizlere bildirmektedir.¹⁰⁸ Bu durum tanrıçanın Ephesos'ta da kadınlarla iç içe bir kulte sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹ Ancak bu şenliklerin Ephesos'ta nasıl kutlandığına yönelik ayrıntılı bir bilgiye sahip olamamakla birlikte, büyük bir olasılıkla Eleusis'te kutlandığı gibi gerçekleşmiş olduğu düşünülmektedir.

Ephesos'ta, Demeter kültünün kutsal alanının yeri tam olarak bilinmemektedir. Ancak kentte çok sayıda Demeter kutsal alanı bulunabilir. Nitekim bazı buluntular buna işaret etmektedir. Ephesos Prion Dağı'nın güneydoğu yamacında, surların yakınında bulunan, Pluton, Demeter ve Kore'ye adanmış, yazıtlı bir mermer *altar* bulunmuştur.¹¹⁰ Üzerinde Demeter'in betimlemelerinde sıklıkla görülen sepet, başak ve haşhaş kozası motifi yer almaktadır.¹¹¹ Bu *altar*, tanrıçanın Prion Dağı çevresinde bir kutsal alana sahip olabileceğini düşündürür. Bunun dışında, kent surlarının dışında bulunan, yaşam boyu kült rahibine sunulmuş bir adağa ait; “*προ πόλεως Δημητριασταὶ καὶ Διονύσου Φλέω μύσται*” şeklindeki bir yazıtta, Demeter ve Dionysos'dan bahsedilerek olası bir Demeter kültüne işaret edilmektedir.¹¹² Yazıtta geçen *Δημητριασταὶ* (*Demetriastai*) terimi, Demeter'e tapınanları ifade etmektedir.¹¹³ Ayrıca bu epigrafik belgeden, bu birliğin *μυστήρια* (*mysteria*) adı verilen şenlikleri kutladığı da anlaşılmaktadır.¹¹⁴

Ephesos *Stadion*'un batısında yer alan ve Koressos Akropolü olarak adlandırılan tepenin kuzeybatısında, tamamen ana kaya üzerine oturtulmuş bir tapınağa rastlanılmıştır. Tapınağa, ortasından geçen doğal ve derin olan kaya yarığından dolayı

¹⁰⁷ Soykal Alanyalı, “Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde”, 3.

¹⁰⁸ Herodotos, *Tarih*, VI.16.

¹⁰⁹ Soykal Alanyalı, “Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde”, 3.

¹¹⁰ Susan Marie Cronkite, *The Sanctuary Of Demeter At Mytilene: A Diachronic And Contextual Study Volume Two Catalogue*, Institute of Archaeology, London: University College London, 1997, 367.

¹¹¹ Mükerrerem Usman Anabolu, “Batı Anadolu'da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1988, 126.

¹¹² Cronkite, *The Sanctuary Of Demeter At Mytilene: A Diachronic And Contextual Study Volume Two Catalogue*, 367-368. Bu adak yazıtından anlaşıldığına göre Demeter, Dionysos Phelos ile birlikte tapınım görmekteydi. Bkz., Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 63-64; Bülent Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 2010, 88.

¹¹³ Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek – English Lexicon*, New York, Chicago, Cincinnati: American Book Company, 1882, 338-339; Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 63.

¹¹⁴ *μυστήρια* (*mysteria*), Dionysos kült şenliklerini nitelendiren adlardan biridir. Bkz., Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 203. Ephesos'ta, Dionysos ve Demeter'in ortak bir kulte sahip oldukları şeklinde yorumlar yapılmış ve bu kültlerin Eleusis kökenli oldukları, Ephesos'a da İonialı göçmenler tarafından getirildiği ileri sürülmüştür. Bkz. Guy MacLean Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, New Haven: Yale University Press, 2012, 294, 296, 300-301.

“Yarık Kaya Tapınağı” adı verilmiştir. MÖ 400 yılları civarına tarihlenen bu tapınak, 22.05 x 14.7 m ölçülerinde, üç basamaklı alt yapı üzerine oturan, *tetrastylus* cepheli, *prostylos* planlıdır. Tapınak 12.3 m yüksekliğinde olup oldukça özenli bir işçilik göstermektedir.¹¹⁵ Ancak Yarık Kaya Tapınağı’nın kime ithaf edildiği ise kesin olarak bilinmemektedir.¹¹⁶ Tapınak buluntularının önemli bir kısmını oluşturan giyimli kadın figürinleri, çoğunlukla *khiton* ve *himation* giymiş olup bazıları olgun bazıları ise daha genç betimlenmiştir. F. Soykal, bu figürinlerin Demeter ve Kore’nin karakteristik tiplerini hatırlattığını belirtmektedir.¹¹⁷

Ana Tanrıça kültüründe de değinildiği gibi Artemis Kutsal Alanı buluntuları, MÖ 7. yüzyılda Artemision’da birden fazla tanrıçanın var olduğu, primitif bir tanrıça kültürünün varlığını düşündürmüştür. Bu tanrıçaların kimliği üzerine tartışmalar süregelerek, bu tanrıçaların Kybele, Demeter veyahut da Leto olabileceği varsayılmıştır.¹¹⁸ Bu tanrıçalardan birinin Demeter olma olasılığı gözden geçirilmiş ve Artemision’daki Tanrıça Demeter kutlamalarına ait ilk ipucu da, İonialı göçmenlerin, Eleusisli Demeter kültürünü Ephesos’a getirmiş olabilecekleriyle ilgili olan bilgide saklanmıştır. Ephesos’ta kutlandığı bilinen *Thesmophoria* (*Θεσμοφορία*) bayramlarının yanı sıra, Artemision’un belirli yerlerinde dikkati çekecek kadar fazla sayıda ortaya çıkan domuz yavrusu kemikleri¹¹⁹, Demeter kültürünün varlığını göstermesi açısından önemlidir.¹²⁰ Tüm bu bilgiler üzerine F. Soykal, Artemision’daki tanrıçalardan birinin Demeter olduğunu ve belki de Demeter’in Artemision’dan, MÖ 5. yüzyıl ya da 4. yüzyılda, Koressos Akropolü’nün kuzeybatısındaki Yarık Kaya Tapınağı’na taşınmış olabileceğini ve burada, kızı Persephone (Kore) ile birlikte tapınım gördüğünü belirtmektedir.¹²¹ F. Işık da, Yarık Kaya Tapınağı’nı Demeter Yarığı olarak adlandırmakta ve kaya yarığının

¹¹⁵ Feriştah Soykal Alanyalı, “Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı”, *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir 2003, 174.

¹¹⁶ Buluntulardan yola çıkan araştırmacılardan bazıları Yarık Kaya Tapınağı’nın Apollon’a, bazıları Leto’ya, bazıları Athena’ya, bazıları da Demeter ve kızı Persephone (Kore)’ye ithaf edilmiş olabileceğini ileri sürmektedirler. Bkz., Soykal Alanyalı, “Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı”, 175.

¹¹⁷ Soykal Alanyalı, “Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı”, 176.

¹¹⁸ Muss, “Potnia Theron im Artemision von Ephesos”, 669-675.

¹¹⁹ Domuz yavrusu, *Thesmophoria* bayramının en karakteristik adağıdır.

¹²⁰ Gerhard Forstenpointner vdğr., “Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit”, *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Rituales Heiligtums* içinde, Wien: Phoibos Verlag, 2008, 41; Ulrike Muss, “Kült Heykeli ve Heykelcikleri - Artemision’daki Diğer Tanrıçalar”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008b, 76. Ayrıca Artemision’da ele geçen hayvan kemiklerinin ayrıntıları için bkz., Gerhard Forstenpointner & Gerald E. Weissgruber, “Tierknochenfunde aus dem Artemision”, *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde, Wien: Phoibos Verlag, 2008, 157-161.

¹²¹ Soykal Alanyalı, “Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı”, 177-178.

sonlandığı dörtgen biçimli kaya kuyusunun, Persephone (Kore)'nin Hades'ten yeryüzüne çıktığı "kapı"nın yerini almış olduğunu belirtmektedir. Böylece onun, arkadan mihraba dek inen "kuyu"larla olan biçim ve yeraltıyla ilgili işlev benzerliğine de dikkat çekmektedir.¹²² Fakat Ephesos Yarık Kaya Tapınağı'ndaki buluntular üzerine yapılan çalışmalar henüz sonlanmadığı için burayı, kesin olarak Demeter Tapınağı olarak isimlendirmek şimdilik yanlış olacaktır. İleride gerçekleştirilecek araştırmalar, Yarık Kaya Tapınağı'nın gerçekte hangi tanrı(ça)ya ithaf edildiğini ortaya çıkarması açısından önem taşıyacaktır.¹²³

Ephesos'ta, Demeter – Persephone (Kore) kültü ile ilişkilendirilen, doğum yapan bir kadının betimlendiği *terracotta* figürin, Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Çıplak olarak betimlenmiş olan bu kadın figürü, bacaklarını açarak çömelir vaziyette oturmuştur. Yuvarlak ve şişkin olarak gösterilmiş karnı hamile olduğuna işaret etmektedir. Bu örneğin arka yüzünde, başın hemen arkasında bir kulpun olması, figürinin *amulet* olabileceğini düşündürmektedir. Bu *terracotta amuletin*, hamile bir kadının iyi bir doğum dileğiyle ya da iyi bir doğumdan sonra şükran duygularıyla, bir doğum tanrıçasına ithaf edildiği düşünülmektedir. *Amuletin* Demeter – Persephone kültü ile ilişkilendirilmesinin nedeni ise buluntu yeridir. Nitekim eser, Yarık Kaya Tapınağı'nın hemen yakınında yer alan Meryem Kilisesi'nin *Episkopeion*'unda (Başpiskopos Sarayı) gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ele geçirilmiştir. Yarık Kaya Tapınağı'nın F. Soykal tarafından Demeter – Persephone kültü ile ilişkilendirilmesi, tapınağın hemen yakınında ele geçen bu adağında Demeter – Persephone kültü ile bağını ortaya koyması açısından önemlidir.¹²⁴

Demeter tapınaklarının ön cephe *alınlıklarında* sıklıkla betimlenen Persephone'nin Hades tarafından kaçırılma sahnesi, Ephesos Artemis Tapınağı'nın MÖ 4. yüzyıl evresine ait sütun altlığında da görülmektedir. Bu sütun altlığındaki Persephone figürü, Hades olarak düşünülen orta yaşlı erkek figürü ile Thanatos olması gereken kanatlı erkek figürünün arasında yer almaktadır.¹²⁵ Ayrıca Devlet Agorası'nın batısında yer alan ve Domitianus Tapınağı olarak adlandırılan yapının *kryptoportikusunun* tonozlu

¹²² Işık, "Anadolulu Ephesos Üzerine", 319, (res. 17, 333).

¹²³ Soykal Alanyalı, "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspalttempel-Yarık Kaya Tapınağı", 177-178.

¹²⁴ Soykal Alanyalı, "Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde", 3-4.

¹²⁵ Anabolu, "Batı Anadolu'da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları", 126.

mekânında Demeter tasvirli bir *freskonun* bulunması, buranın bir kült yeri de olabileceğini düşündürmektedir.¹²⁶

Ephesos *Prytaneion*'da epigrafik olarak bilinen kültlerden biri de Demeter *Karpophoros* (*Καρποφορος*) ve kızı Kore (*Κόρη*)'dir.¹²⁷ MS 120 yılında, P. Rutilius Bassus'un Demeter için kendi olanakları ile bir *hieron* olarak *naos* (*ναός*) yaptırdığı ve bu *naosun* büyük olasılıkla *Prytaneion*'daki *naos* olduğu düşünülmektedir.¹²⁸ Böylece Demeter kültü, MS 2. yüzyılın başından itibaren *Prytaneion*'a katılmış ve bu yeni kültlerin katılımı ile kurumun dini anlamı kuvvetlenmiştir. *Prytaneion*'daki Demeter *Karpophoros* kültü, Ephesos'un kamusal alanında önemli bir konuma sahipti. Erken İmparatorluk Dönemi'nde *mysterlerin*, Demeter *Karpophoros* kültünü kurbanlarla kutladıkları da bilinmektedir. İmparatorluk kültüründe ise İmparatoriçe Livia'nın, Sebaste Demeter *Karpophoros* ile kendisini özdeşleştirerek *Prytaneion*'a girdiği anlaşılmaktadır.¹²⁹

İonialı göçmenlerin yaklaşık olarak MÖ 1000 civarlarında Eleusisli Demeter kültünü Ephesos'a getirmiş olabilecekleri varsayıldığında¹³⁰, kentteki Demeter kültünün çok geriye giden eski bir geleneğe sahip olduğu anlaşılır. Bununla birlikte, Demeter ile ilişkilendirilen Artemision buluntuları, MÖ 7. yüzyıla kadar geri giden erken bir tarihtir. Bu bağlamda Demeter kültü, bu tarihten itibaren uzun zamandır Ephesos'ta yaşamış olmalıdır.¹³¹

---

¹²⁶ Scherrer, *Efes Rehberi*, 94.

¹²⁷ Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 63; Martin Steskal & Sabine Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u", *Anadolu/Anatolia*, 35 (2009): 127, 133.

¹²⁸ Soykal Alanyalı, "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı", 177.

¹²⁹ Jenny Wallensten, "Karpophoroideities and the Attic cult of Ge Notes on IG II 4758", *Svenska Institutet I Athen Och Rom Institutum Atheniense Atque Institutum Romanum Regni Sueciae Opuscula Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 7 (2014): 197.

¹³⁰ Muss, "Kült Heykeli ve Heykelcikleri-Artemision'daki Diğer Tanrıçalar", 76; Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, 294, 296, 300-301.

¹³¹ Soykal Alanyalı, "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı", 177.

Hestia (Ἑστία) Kültü

Hestia (Ἑστία), mitolojide Ocak Tanrıçası'dır.¹³² Ephesos'ta, kentin yönetsel ve dinsel merkezi olan *Prytaneion* yapı bütünü içinde, sürekli yanan ateşi ile *Hestia Boulaia* (Ἑστία Βουλαία)'nın kutsal mekânı bulunmaktadır.¹³³ *Prytaneion*'un, devlet ocağı ile Hestia kültürünü bünyesinde barındırması ayrıca önemlidir. Böylece *Prytaneion*'da şehrin yaşamını sembolize eden, sonsuz ateşin yandığı, kişileştirilmiş "Kutsal Ateş", "Hestia Ocağı", oda 2-4'de, Hestia'nın kutsal mekânında yer almaktadır. Yapı bütünü içerisinde merkezi konumda olmayan bu enlemesine oda, Hestia'nın *cellası* olarak yorumlanmaktadır.¹³⁴ Hestia Salonu'nda, önde gelen ve ödüllendirilecek kent vatandaşları ile yabancılar için, devlet tarafından karşılanan şeref yemekleri düzenlenmiş ve burada kentin resmi misafirleri karşılanmıştır. Kutsal devlet ateşi, *κοινήἙστία*, aile yaşamının merkezi olan "ev ocağı"nı simgelemekte ve tüm şehir devleti, bu ocak yerinde, basit bir ailenin yansıması olarak bir araya gelmekteydi. Böylece metropolisin resmi misafirleri, şehirdeki tüm evlerin temsilcisi olarak öne çıkan tek bir yapı içerisinde, *Prytaneion* Hestia Salonu'nda ağırlanmaktaydı.¹³⁵

Ephesos *Prytaneion*'da, Hestia kültürüyle yakından ilişkili olan sadece *Prytanlar* değil, aynı zamanda "Kuretler" adı verilen görevliler de yer alırdı.¹³⁶ *Prytanlar*, Hestia kültürünü ve kutsal ebedi ateşi korumakla görevliydi. Bunun yanı sıra, akşam yemeği davetleri için resmi belediye misafirlerini ağırlamakla görevli olan *Prytanlar*, çeşitli tanrılar için kent genelinde düzenlenen resmi kurban döngüsünden de sorumluydular.¹³⁷ Kentin muteber ailelerin gençleri olan *Kuretler* ise, dört sene hizmet ederlerdi.¹³⁸ Sonsuz Ateş ile yapıdaki pek çok yazıtta sonsuzlaştırılan *Kuretler*, *Synedrion* ile ilgilenirlerdi. Bunlar *Prytaneion*'da düzenli olarak yapılan ve genelde karışık olan kült işlerinde,

¹³² Hestia için bkz., Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997, 291; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 144-145.

¹³³ Gilbert Wiplinger & Gudrun Wlach, *Ephesos 100 Jahre Österreichische Forschungen*, Herausgegeben vom ÖAI, Böhlau Verlag: Wien, Köln, Weimar, 1996, 70; Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 63; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 346.

¹³⁴ Alzinger, "Das Regierungsviertel", 241-249.

¹³⁵ Steskal & Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos *Prytaneion*'u", 133.

¹³⁶ Mika Kajava, "Hestia Hearth, Goddess and Cult", *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 102 (2004): 5.

¹³⁷ Friesen, *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, 97-98.

¹³⁸ Aygel, *Efesos Tarihi ve Harabeleri*, 42.

*Prytan*ların¹³⁹ kurban asistanları olarak da görev yapmaktaydılar. Ayrıca bu personel, MS 3. yüzyılın başına kadar Ephesos'ta, Artemis onuruna her yıl düzenlenen, *Ortygia* Kült Törenleri'nin hazırlanması ile de görevliydi.¹⁴⁰

Hestia Boulaia ana kültürünün ve ikincil diğer kültürlerin yanı sıra Ephesos *Prytaneion*'u, Artemision'un bir şubesi olarak da kendini göstermekteydi. Böylece *Artemis Ephesia*'nın üstünlüğü her zaman vurgulanmaktadır. Zira *Artemis Ephesia*'nın *Prytaneion*'daki yeri, *Hestia Boulaia* ile pratikte aynı değerdedir. Bu durum kentin ana tanrıçası olan *Artemis Ephesia*'nın, kent içindeki iktidar talebinin de bir göstergesidir. Büyük olasılıkla *Prytaneion*'un kült işlevini yitirmesi, MS 391/392'de I. Theodosius (MS 379 - 395) tarafından yürürlüğe konulan, Pagan dinlerinin uygulanması yasağı ile gerçekleşmiştir. Bu geç dönem imparatorluk yasağı ile *Prytaneion*, kült işlevini yitirmiş ve Hestia Ocağı'ndaki "kutsal ateş" söndürülmüştür.¹⁴¹

Zeus (Ζεύς) Kültü

Hellen Pantheonu'nun en büyük tanrısı olan Zeus (*Ζεύς*)'un Ephesos'taki kültü, *Ζεύς Πατρώιος* (*Zeus Patroios*¹⁴²) sıfatıyla MÖ 5. yüzyıldan beri bilinmektedir.¹⁴³ Ephesos Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı buluntuları arasında yer alan, Meter adak kabartmalarının bazı örneklerinde, tanrıçanın sağında genç, solunda ise yaşlı bir tanrının var olduğu görülmektedir. Kutsal alanın yakındaki bir kaya sunağında bulunan *Zeus Patroios*'a adanmış bir yazıt, tanrıça Meter'in yanında olan yaşlı tanrının Zeus olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴ Burada, teraslanmış yamaçtaki kayaların dikey yüzlerinde Zeus için yazıtların kazındığı da görülmektedir. Böylece Meter Kaya Kutsal

¹³⁹ *Prytan*, kent yönetiminde yüksek bir memuriyetlidir. Bkz. Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 282.

¹⁴⁰ Steskal & Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos *Prytaneion*'u", 133.

¹⁴¹ Steskal & Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos *Prytaneion*'u", 132, 134.

¹⁴² *Patroios* (*Πατρώιος*) *epitheti*, etimolojik olarak baba, ata, babaya ait, ataya ait gibi anlamlara gelmektedir. Zeus'un baş tanrılığına işaret eden bu sıfat, Olymposlu kimliğiyle de uyum göstermektedir. Dolayısıyla bölgedeki bu kültün, geleneklerine bağlı olan Ionlar'ın Kolonizasyon etkisiyle yerleşmiş olabileceği düşünülmektedir. Bkz., Necmettin Eraydın, "Phrygia Bölgesindeki Zeus Epithetleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002, 74.

¹⁴³ Peter Scherrer, "Am Oympieion Vorbei...? Pausanias Wegbeschreibung in Ephesos und der Hadrianische Neokorietempel", *Steine und Wege, Festschrift Für Dieter Knibbe Zum 65.* Wien 1999, 138.

¹⁴⁴ Johannes Koder & Sabine Ladstätter, "Ephesos 2009", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, Ankara 2011, 279-280; Roller, *Anadolu Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, 237.

Alanı ve çevresinde bulunan arkeolojik ve epigrafik verilerin yardımıyla, bu kutsal alanın, Ana Tanrıça ile birlikte Zeus'a da adanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

Ephesos *Prytaneion*'da, *Hestia Boulaia* kültürünün yanı sıra, bünyesinde pek çok farklı kült yer alırdı. Epigrafik olarak kanıtlanan bu kültürlerden biri de *Σωσίπολις* (*Sosipolis*¹⁴⁶) olmuştur.¹⁴⁷

Ephesos'ta, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zeus kültürünün yeniden canlanması, İmparator Domitianus (MS 81 – 96) zamanına denk gelmektedir.¹⁴⁸ Bu dönemde Ephesos'ta basılan sikkeler, kente yeni yerleştirilen *Ζεὺς Ὀλύμπιος* (*Zeus Olympios*) kültürünü göstermektedir.¹⁴⁹ Onun dönemiyle beraber Ephesos'ta basılan sikkelerde, ön yüzde imparatorun portresi yer alırken, arka yüzde *Zeus Olympios* oturur formda, elinde asasıyla birlikte betimlenmektedir.¹⁵⁰ İmparator Hadrianus Dönemi'nde (MS 117 – 138) ise, *Zeus Olympios* kültürüyle bağlantılı olarak Ephesos'ta, dört yılda bir düzenlenen *Hadrianeia* adındaki yerel kült oyunları¹⁵¹ ile *Olympia* oyunlarının kutlandığı bilinmektedir. Ayrıca Ephesos'ta, MS 2. yüzyılın ortalarına tarihlenen toplam yedi adak yazıtında *Ζεὺς Ὀλύμπιος* (*Zeus Oympios*)'un ismi geçmekte ve bu yazıtlar, Ephesos'taki *Zeus Oympios* kültüne önemli veriler sunmaktadır.¹⁵²

Ephesos'ta görülen bir başka Zeus kültü ise, Yağmurlu Zeus anlamına gelen *Ζεὺς Ἰέττιος* (*Zeus Hyettios*) *epitheti*yle oluşan Zeus kültürüdür.¹⁵³ Nitekim bu kültürün varlığı sikkeler aracılığıyla da kanıtlanmaktadır. Ephesos'ta, Antoninus Pius Dönemi'ne

¹⁴⁵ Scherrer, *Efes Rehberi*, 60; Aygün Ekin Meriç, “Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007, 73.

¹⁴⁶ *Ζεὺς Σωσίπολις* (*Zeus Sosipolis*), Ephesos'a en yakın kentlerden biri olan Magnesia ad Maeandrum'un koruyucu büyük tanrısı olarak tapınım görürdü. Magnesia ad Maeandrum'da, İon düzeninde küçük bir tapınağı olan *Zeus Sosipolis* kültü, tanrıça Artemis ile de yakından ilişkiliydi. Zira tanrıça onuruna kutlanan *Artemis Leukophryene* (*Beyaz Kaşlı Artemis*) bayramlarında, Tanrı *Zeus Sosipolis*'e de bir tören düzenlenirdi. Bkz., Alfred Laumonier, *Les Cultes Indigenes en Carie*, Paris: E. De Boccard, 1958, 89-91, 535-536; Ayrıca Magnesia ad Maeandrum'daki Zeus Sosipolis Tapınağı'nın ayrıntıları için bkz., Orhan Bingöl, *Beyaz Kaşlı Artemis'in Kenti Menderes Magnesiası Magnesia Ad Maeandrum*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, 110-116.

¹⁴⁷ Steskal & Ladstätter, “Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u”, 133.

¹⁴⁸ C. P. Jones, “The Olympieion and the Hadrianeion at Ephesos”, *JHS*, 113 (1993): 150.

¹⁴⁹ Steffan Karwise, “Ephesos 1995-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, Ankara 1998, 726.

¹⁵⁰ *BMC*, Ionia, Ephesos, no: 215.

¹⁵¹ Michael F. Lehner, *Die Agonistik im Ephesos der Römischen Kaiserzeit*, Doktora Tezi, Faculty of History and the Arts München, 2004, 198-205.

¹⁵² Bu yazıtlar genellikle “*Ἀὐτοκράτορι Καίσαρι Ἀδριανῶ Διὶ Ὀλυμπίῳ, Ἰμπατορι Caesar Hadrianus Zeus Olympios'a*” şeklindedir ve Zeus Olympios ile İmparator Hadrianus arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Bkz., Steven J. Friesen, *Twice Neokoros Ephesus, Asia And The Cult Of The Flavian Imperial Family*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1993, 118.

¹⁵³ Nuran Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, 2001, 62.

(MS 138 – 161) ait bir sikkenin arka yüzünde, *himation* giyimli, bir kayanın üzerinde tahtında oturur formda, elindeki yıldırım demetiyle yağmur yağdıran *Zeus Hyettios* betimlenmiştir.¹⁵⁴ *Zeus Hyettios* kültüründe ön planda, yağmurun yağmasını sağlayarak toprağın bereketini arttırdığına ve Zeus'a eşlik ettiğine inanılan *Kuretarlar* bulunmaktadır.¹⁵⁵ Valerianus Dönemi'ne (MS 253 – 260) ait bir sikkenin arka yüzünde ise çıplak ve ayakta betimlenen Zeus, *atribüleriyle* birlikte, yıldırım demetini ve kartalını tutar şekilde gösterilmiştir.¹⁵⁶

Sonuç olarak Ephesos'ta, yüzyılı aşkın süredir devam eden bilimsel kazılar neticesinde, kentteki Zeus kültürünün MÖ 5. yüzyıldan bu yana var olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir.

Apollon (Ἀπόλλων) Kültü

Zeus ile Leto'nun oğlu olan Apollon'un¹⁵⁷ Ephesos'taki kültürü, Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı'nda görülmektedir. Burada, teraslanmış yamaçtaki kayaların dikey yüzlerine Meter (çoğunlukla Kybele denilen Tanrıların Anası), Zeus ve nadir olarak da Apollon için yazıtlar kazınmıştır.¹⁵⁸ Bu yazıtlarda *Ἀπόλλων Πατρώιος* (*Apollon Patroios*¹⁵⁹) kimliği görülmektedir.¹⁶⁰ Kutsal alanda bulunan en eski adaklar da MÖ 5. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'de en parlak zamanlarını yaşayan¹⁶¹ Meter Kaya Kutsal Alanı'nın, Keil zamanından beri bilinen yazıtlar yardımıyla Ana Tanrıça ile birlikte Zeus ve Apollon'a adandığı belirtilmektedir.¹⁶²

Ephesos Artemision alanındaki yapılardan yola çıkan araştırmacıların bazıları, Artemision'da, bir Apollon Tapınağı'nın var olup olmayacağı sorusunu gündeme

¹⁵⁴ BMC, Ionia, Ephesos, no: 237.

¹⁵⁵ Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*, 62. *Kuretarlar*, Zeus efsanesinde rol oynayan cinlerdir. Toprağın oğulları oldukları da söylenir. Rhea, Girit'in Lyktos mağarasında Zeus'u doğurduğu zaman tanrı Kronos bebeğin sesini duyup da diğer çocukları gibi onu da yutmasını diye Rhea, çocuğun çevresinde *Kuretarlar*'ın coşkun rakslarla tunç kalkanlarına vura vura gürültü yapmalarını emretmiştir. Böylece *Kuretarlar*, çocuğun sesinin duyulmasını engellemişlerdir. Bkz., Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 180.

¹⁵⁶ BMC, Ionia, Ephesos, no: 357.

¹⁵⁷ Homeros *Iliada*, I.8-10; Hesiodos, *Theogonia*, çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 920.

¹⁵⁸ Scherrer, *Efes Rehberi*, 60.

¹⁵⁹ *Ἀπόλλων Πατρώιος* (*Apollon Patroios*), Ata kültürü ile ilişkilendirilen, aile ve aile bireylerini koruyan, gözetken tanrı özelliklerini taşımaktadır. Bkz., Tayyar Gürdal, "Anadolu'da Apollon Kültü", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007, 192-193.

¹⁶⁰ Roller, *Anadolu Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, 237.

¹⁶¹ Scherrer, *Efes Rehberi*, 60.

¹⁶² Meriç, "Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası", 73.

getirmişlerdir. Artemision’da, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen ve Kroisos Tapınağı’ndan daha eski olan *Hekatompedon* olarak adlandırılan yapının, Tapınak C adlı yapının sunağı olup olmadığı düşünülmüş ve hem *Hekatompedon* hem de Tapınak C isimli yapıların her ikisi de aynı zamana tarihlendirilmiştir. Sözü edilen her iki yapı da bitirilmeden yarıda bırakılmıştır. Dolayısıyla *Hekatompedon* ve Tapınak C, sunak ve tapınak olarak aynı döneme ait olmasına karşın, bu yapılar birbirinden 50 m uzaklıkta olup her ikisi de aynı boyutlardadır. Bu nedenle F. De Polignac, Artemision alanında Kroisos Tapınağı öncesindeki *Hekatompedon* isimli bu yapının, Apollon Tapınağı olup olamayacağını sorgulamıştır.¹⁶³ Ephesos’taki Apollon Tapınağı’yla ilgili olarak M. Büyükkolancı ise, Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu’nda; “Ayasuluk Tepesi’nin batı yamacındaki 32 D Açmasında, 1993 yılında bulunan Apollon figürinleri bir mezara ait olmadığı için Apollon’a ait bir kült yerini işaret ettiği varsayılabilir. Bu kült yeri veya tapınak büyük bir olasılıkla İsabey Camii’nin veya St. Jean Kilisesi’nin altında kalan ve eski Ephesos kenti içindeki Apollon Tapınağı olmalıdır. Çünkü Apollon Tapınağı’nın Artemis Tapınağı’ndan uzak bir yerde olması mümkün değildir¹⁶⁴” diyerek bu konu hakkındaki görüşünü dile getirmiştir.

İbn-i Batuta’nın 1330 yılında Ayasuluk’u ziyaretinden sonra kitabında yazdığı kilise hakkındaki anlatımından yola çıkan A. Bammer, Artemision’da *cella* içine 6. yüzyılda inşa edilmiş ve bazilika olarak tanımladığı yapının, İbn-i Batuta’nın sözünü ettiği yapı olduğu görüşündedir. Ancak M. Büyükkolancı, A. Bammer’den daha farklı düşünmektedir. M. Büyükkolancı, İbn-i Batuta’nın St. Jean Kilisesi hakkında ayrıntılı bilgi verdiğini, ancak daha önce başka bir kiliseden söz ettiğini belirtmektedir. A. Bammer gibi İbn-i Batuta’nın anlatımından yola çıkan M. Büyükkolancı, kentteki iki büyük kiliseden birinin St. Jean Kilisesi, diğerinin ise İsabey Camii’nin olduğu yerdeki kilise olduğunu, İsabey Camii’nin yerinde önce antik yazarlar tarafından bahsedilen Apollon Tapınağı’nın varlığını ve bunun üzerine de İbn-i Batuta’nın gördüğü kilisenin inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir.¹⁶⁵ Böylece M. Büyükkolancı, Apollon Tapınağı’nın İsabey Camii’nin altında kalan yapı olduğu düşüncesini yinelemektedir.

¹⁶³ Scherrer, *Efes Rehberi*, 48; Bammer, “Peripteros’dan Dipteros’a”, 122.

¹⁶⁴ Mustafa Büyükkolancı, “St. Jean Anıtı ve Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 2002, 238.

¹⁶⁵ Mustafa Büyükkolancı, “Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı mı?”, *Festschrift für F. Hueber*, 2011, 114-115.

Ephesos *Stadion*'un batısında yer alan Yarık Kaya Tapınağı'nın kime ithaf edildiği konusu, yukarıda Demeter Persephone (Kore) Kültü'nde tartışılmıştı. MÖ 400 civarında inşa edildiği düşünülen bu tapınağın, bir Apollon Kehanet Tapınağı olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır.¹⁶⁶ Bununla birlikte, Bizanslı Stephanos'a göre Ephesos'ta, Apollon ve Artemis ikizlerinin annesi olan Leto'ya da tapılmaktaydı. Yarık Kaya Tapınağı'nda çok sayıda Hellenistik giyimli kadın heykelciklerinin bulunması, Leto kültüne işaret eden bir kanıt olarak da düşünülmektedir.¹⁶⁷ Dolayısıyla, ileride Ephesos'ta gerçekleştirilecek kapsamlı araştırmalar, Apollon Tapınağı'nın varlığı ile Leto kültürünün varlığı açısından önem taşıyacaktır.

Ephesos *Prytaneion* bünyesinde yer alan farklı kültürler arasında, *Ἀπόλλων Κλάριος* (*Apollon Klarios*¹⁶⁸) ve *Ἀπόλλων Μαντεῖος* (*Apollon Manteios*¹⁶⁹) kültü de yer alırdı.¹⁷⁰ *Apollon Manteios* için Hestia Salonu'nun yan odalarından birinin ayrıldığına dair pek çok işarete de rastlanılmaktadır.¹⁷¹

Ephesos Artemision alanında, 1895 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında bulunan insan boyundaki Hellenistik Dönem Apollon başı, Apollon kültüne işaret eden güzel bir örnek olarak gösterilmektedir.¹⁷² Bir başka Ephesos buluntusu olan ve İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Apollon heykeli, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Baş, sağ kol dirsekten, sol el ve ayak ise bilekten eksik olan Apollon heykelinin elinde tuttuğu dalm, defne olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Apollon heykeli, taşıdığı özelliklerden dolayı MÖ 4. yüzyıl heykeltıraşlığıyla ilişkilendirilmekte ve sikke betimlemeleri ışığında *δαφνηφόρος* (*daphnephoros*) olarak

¹⁶⁶ Soykal Alanyalı, "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspalttempel-Yarık Kaya Tapınağı", 173-181.

¹⁶⁷ Scherrer, *Efes Rehberi*, 188. Ancak, Demeter kültüründe de değinildiği gibi Fahri Işık ve Feriştah Soykal Alanyalı'ya göre, Yarık Kaya Tapınağı'nın Tanrıça Demeter'e ithaf edilmiş olma olasılığı daha yüksektir. Bkz., Işık, "Anadolulu Ephesos Üzerine", 319, (res. 17, s. 333); Soykal Alanyalı, "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspalttempel-Yarık Kaya Tapınağı", 173-181; Soykal Alanyalı, "Efes'te Kourotophos Tanrıçalarının İzinde", 1-7.

¹⁶⁸ *Ἀπόλλων Κλάριος* (*Apollon Klarios*)'u N. Şahin, Kar, Girit ve Thebai kökenli halkların oluşturduğu bir kültür mozaiki olup, dinsel ortamda ortaya çıkan tanrısal bir kimlik olarak tanımlamaktadır. Bkz., Nuran Şahin, "Yeni Buluntular Işığında 'Lyra'lı Apollon Klarios' İkonografisi", *Anadolu ve Trakya Çalışmaları Zafer Taşlıklioğlu Armağanı Cilt 1* içinde, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, 207.

¹⁶⁹ *Ἀπόλλων Μαντεῖος* (*Apollon Manteios*), kehanet tanrısıdır. Bkz., Scherrer, *Efes Rehberi*, 86.

¹⁷⁰ Steskal & Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u", 133.

¹⁷¹ Steskal & Ladstätter, "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u", 133.

¹⁷² Anton Bammer, "Artemision'da Avusturya Kazıları", *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008a, 95.

tanımlanmaktadır.¹⁷³ Bununla birlikte, Ephesos'taki Apollon tasvirine yönelik en önemli kanıt, Antonius tarafından zorla alınmış olan bronz bir Apollon heykelidir. Ünlü heykeltıraş Myron tarafından yapılmış olan Ephesos'taki bu bronz Apollon heykeli, Augustus tarafından iade edilen eserler arasında yer almaktadır.¹⁷⁴

Ephesos'ta, Apollon kültürüne doğrudan veri sunan bir diğer önemli kaynak da sikkelerdir. MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilen bir Ephesos *cistophor* sikkenin ön yüzünde, bir yılanın içinden çıktığı, yarı açık ve kapaklı *cista mystica* yer alırken, arka yüzünde Apollon çıplak ve ayakta görülmektedir.¹⁷⁵ İmparatorluk Dönemi kent sikkelerinde ise, ön yüzde İmparator portresi yer alırken, arka yüzde Apollon ikiz kardeşi Artemis ile birlikte, elinde yay tutarak tasvir edilmiştir.¹⁷⁶

Ephesos kentine ait epigrafik ve nümizmatik verilerin kazı buluntularıyla bir bütünlük içinde değerlendirilmesiyle Tanrı Apollon'un, Ephesos'ta, en azından MÖ 5. yüzyıldan beri önemli bir külte sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dionysos (Διόνυσος) Kültü

Şarap ve bitkilerin (üzümün), çılgınlığın, doğadaki kontrol edilmez gücün ve gizemlerin tanrısı olan Dionysos'un¹⁷⁷ Ephesos'taki kültürüne yönelik en erken belge, MÖ 4. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başına tarihlenen, Yamaç Evler'in yıkıntıları arasında bulunmuş, kireç taşından bir sınır taşıdır. Üzerindeki yazıta göre bu sınır taşı bir Dionysos kutsal alanına aittir. “*Ἐρὸν Διονύσου ὀρειογιάδων καὶ Ἐνέδρα[ς] εἶναι*¹⁷⁸” bu yazıt, söz konusu tarihlerde Ephesos'taki Dionysos kültürünün varlığını ve tanrının bir kutsal alana sahip olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹ Ancak B. Öztürk, bu belgeyi, MS 92 ile 93 yıllarına ait olan Roma Dönemi Ephesos belgeleri arasında değerlendirmektedir.¹⁸⁰ Metinde, Dionysos ile bağlantılı olarak verilen *ὀρειογιάδος* (*oreiogyados*) teriminin *Hyadlar* ile ilgili olduğu, “dağlık diyar” anlamına geldiği, tanrının *ὄρειος* (*oreios-dağ*)

¹⁷³ Handan Bilici, “Anadolu’da Apollon Betimleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002, 16-17, 36.

¹⁷⁴ David Magie, *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ Volume I-II: Text Princeton*, New Jersey: Princeton University Press, 1950, 470.

¹⁷⁵ BMC, Ionia, Ephesos, no: 174.

¹⁷⁶ BMC, Ionia, Ephesos, no: 238, no: 361.

¹⁷⁷ Hülya Boyana, “Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II 3-4-5 Nisan 2015 Bildiri Kitabı*, Kocaeli 2016, 46.

¹⁷⁸ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası’nda Dionysos Kültü*, 84, no: 7.

¹⁷⁹ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası’nda Dionysos Kültü*, 90; Cennet Pişkin Ayvazoğlu, “Klaros’ta Dionysos Kültü”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2015, 73-74.

¹⁸⁰ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası’nda Dionysos Kültü*, 90.

*epitheti*yle ilişkili olduğu ve yazıtın bir dağ kutsal alanına ya da tapınağına işaret ettiği ileri sürülmektedir.¹⁸¹

Dionysos, Ephesos'ta birçok *epithet* ile tapınım görmüştür. Dionysos'un, *Ποιμάντριος* (*Poimantrios*) *epitheti* "çoban" anlamına gelen *ποιμήν* (*poimen*) kelimesinden türetilmiş olup, tanrının çobanlık yönünü vurgulamakta ve "sürüye çobanlık eden" olarak yorumlanmaktadır. Tanrının Ephesos'taki bir başka *epitheti* "sarmaşık taşıyan" anlamına gelen *Κισσοφόρος* (*Kissophoros*)'tur. *Kissophoros epithetinin*, Dionysos'un elinde sarmaşık dalı tutan ya da başında sarmaşık çelengi ile gösterilen ikonografisini ifade ettiği belirtilmektedir.¹⁸² Kentte Dionysos için en fazla kullanılmış olan *epithet* ise, *Φλέος* (*Phleos*)¹⁸³ 'tur. Yaşam boyu kült rahibine sunulmuş olan bir adakta, "οἱ πρὸ πόλεως Δημητριασταὶ καὶ Διονύσου Φλέωμύσται" yazmaktadır. Bu yazıttan anlaşıldığına göre Dionysos, Ephesos'ta, Demeter ile birlikte de tapınım görmekteydi.¹⁸⁴ Böylece Dionysos'un Demeter ile birlikte Ephesos'ta ortak bir kültü sahip olduğu, bu kültlerin Eleusis kökenli oldukları ve Ionia'ya, Atinalı kurucu göçmenler tarafından getirildiğine yönelik düşünceler bulunmaktadır.¹⁸⁵

Bazı epigrafik belgelerde Dionysos, *Προπάτωρ* (*Propator*) ve *Κορησεΐτης* (*Koreseites*) olarak nitelendirilmektedir. "Οἱ τοῦ προπάτορος θεοῦ Διονύσου Κορησεΐτου σακηφόροι μύσται φιλοσέβαστοι." Burada Dionysos, kült görevlilerinin listesi olan, *Προπάτωρ* (*Propator*) *epitheti*yle anılmaktadır. *Κορησεΐτης* (*Koreseites*) *epitheti* ise, Ephesos'un yakınlarında yer alan Koressos Tepesi ve burada bulunan bir yerleşimle ilişkilendirilmektedir.¹⁸⁶ Böylece *Koreseites*'in, Koressos Tepesi yakınlarında bulunan bir Dionysos kutsal alanına işaret ettiği düşünülmektedir.¹⁸⁷ Dionysos'un *Propator*

¹⁸¹ Pişkin Ayvazoğlu, "Klaros'ta Dionysos Kültü", 74.

¹⁸² Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 87, 91, no:16.

¹⁸³ *Phleos epithetinin* türediği *φλέω* (*Phleo*) kelimesi "bollukla dolup taşmak, fışkırmak, taşmak" anlamına gelmektedir. Buna göre *Phleos*, Dionysos'un bereket tanrısı kimliğiyle ilgili olan bir sıfattır. Bkz., Pişkin Ayvazoğlu, "Klaros'ta Dionysos Kültü", 74-75.

¹⁸⁴ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 87-88.

¹⁸⁵ Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, 294, 296, 300-301.

¹⁸⁶ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 88, dipnot: 70.

¹⁸⁷ Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, 297.

olarak nitelendirildiği diğer bir belgede ise tanrı aynı zamanda *Βρόμιος (Bromios)*¹⁸⁸ olarak anılmaktadır.

Ephesos'ta, MS 2. yüzyıla tarihlenen bir Dionysos heykelinin kaidesinde “*Διόνυσος Ὀρειος Βάκχιος Πρὸ πόλεως – Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos*” ifadesi geçmektedir.¹⁸⁹ *Bakkhios* Dionysos'un ayrıca kullanılan bir *epitheti* olmasına karşın *Oreios Bakkhios* tek bir *epithet* olarak düşünülmektedir. *Oreios* “dağ” anlamına gelmektedir. Bu *epithet* ile bir dağ tanrısı olan Dionysos'a, dağlarda da tapınıldığı anlaşılmaktadır. *Pro Poleos* ise ayrı bir *epithet* olarak düşünülmekte ve “kent önündeki” anlamını taşımaktadır.¹⁹⁰ *Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos*, belki de tanrı adına kent surları dışında, dağlarda yapılan ve bir rahip tarafından yönetilen bayramları ya da kent surları dışında dağlık bir alanda bulunan bir Dionysos kutsal alanını ifade etmektedir. Zira Ephesos Prion Dağı'nda, Dionysos'a tapanların toplandığı en az bir kutsal alanın var olduğu düşünülmekte ve bu kutsal yer için tiyatrunun yakınında bulunan bir salon önerilmektedir.¹⁹¹ “*Πρὸ πόλεως μύσται - Pro Poleos Mystai*” *epithetinin* geçtiği bir başka belgeden, *Pro Poleos Mystai*'in kent surları dışında etkinlik gösteren gizemli bir dernek olduğu düşünülmektedir.¹⁹²

Ephesos antik kentinde bir Dionysos Tapınağı'nın var olduğu, arşitrav üzerinde bulunan bir yazıt sayesinde bilinmektedir. “*Φίλιππος δις Μαζαίης νεοποιὸς τὸ ἐπιστύλιον | τῷ Βαχχεῖῳ ἀνέθηκεν.*” Bu yazıt metninde, söz konusu arşitravin (*ἐπιστύλιον = epistylon*) Philippos Mazai(o)s isimli bir *νεοποιός (neopoios)* tarafından, *Βαχχεῖον (Bakkheion)* olarak adlandırılan Dionysos Tapınağı için yaptırdığı anlatılmaktadır.¹⁹³

Tanrı Dionysos, Ephesos Yamaç Evler'inin her yerindeydi. Mozaiklerde, duvar resimlerinde, alçı süslemelerinde, küçük tütsü sunaklarında, heykelerde, büstlerde ve yazıtlarda, bazen tek başına bazen de maiyetiyle birlikte yer alırdı. Dionysos özellikle 6 numaralı konut biriminde çok sık görülmektedir. Tanrının burada çok sık betimlenmesi,

¹⁸⁸ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 88. Dionysos'un “*Bromios*” *epitheti*, “şiddetli ve gümbürtülü” anlamına gelmekte olup tanrının gücünü vurgulamaktadır. Bkz., Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 198.

¹⁸⁹ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 85, no: 10.

¹⁹⁰ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 89, dipnot: 72-73.

¹⁹¹ Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, 296.

¹⁹² Rogers, *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*, 296.

¹⁹³ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 87, 91, no: 17.

ev sahibi Gaius Flavius Furius Aptus'un bir Dionysos rahibi olmasındandır.¹⁹⁴ Ephesos'ta Dionysos rahibi olan Gaius Flavius Furius Aptus'un, *Dionysialar* bayramlarını düzenlemek gibi görevi de bulunmaktaydı.¹⁹⁵

Dionysia adı verilen bayramların kutlandığını; MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinden MÖ 1. yüzyıl sonlarına kadar olan bir süreye tarihlenen, vatandaşlık verme, *agonothetes* listesi ve *Dionysia*'da onurlandırma konuları ile ilgili olan bir grup epigrafik belgeden anlamaktayız.¹⁹⁶ Antik yazar Plutarkhos, Romalı General Marcus Antonius'un Ephesos'a gelişini anlattığı bölümde, İmparatorluk Dönemi öncesi Ephesos'ta *Dionysia*'nın nasıl kutlandığına yönelik önemli bilgiler vermektedir. Zira General, Ephesos'a geldiğinde kentte *Dionysia* bayramı kutlanmaktaydı. Onu, *Maenadlar* gibi giyinmiş kadınlar ile *Satyros*lar ve *Pan* gibi giyinmiş erkekler karşılamıştı. Kent sarmaşıklar ve *thyrsos*lar ile doluydu ve insanlar *psalterion*, *syrinks* ve *aulos* sesleri içinde generali selamlamaktaydı.¹⁹⁷

Kült yaşamı, sikke betimlemelerine de yansımıştır. Bu betimlemeler çoğunlukla tanrılara yapılan adağın sunumunu gösteren resimler olduğu gibi, bazen de kült heykellerinin büyük *prosesyon*larla kentte nasıl dolaştırıldığını yansıtan resimler olabilmektedir. MS 222 – 235 yıllarına tarihlenen bir Ephesos sikkesi, kült heykelinin *prosesyon* eşliğinde kentte nasıl dolaştırıldığı hakkında fikir vermektedir. Burada *girland*larla bezeli, iki katırın çektiği, kült amaçlarına hizmet eden bir kutsal arabaya (AIIHNNH IEPA) rastlanmaktadır. Burada görülen katır, Dionysos kültürüne aittir.¹⁹⁸

Dionysos kültürüyle ilgili epigrafik belgelerin, diğer Küçük Asya kentlerine oranla daha fazla olduğu Ephesos antik kentinde, ciddi anlamda Dionysos'a ait bir kült yapılanmasının var olduğu söylenebilmektedir.¹⁹⁹

---

¹⁹⁴ Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 153. 6 numaralı konut biriminin *peristyli* avlusuna bakan bir çeşmenin arka duvarında, tanrı Dionysos *Oreios*'un rahibi Gaius Flavius Furius Aptus'tan bahsedilmektedir. Bu sayede bu kişi kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ev sahibi olarak belirlenebilmektedir. Ayrıca buradan Aptus'un, Dionysos'a "*dağdan gelen ve kent önündeki tanrı*" olarak tapan bir kült birliğinin başı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 6 no'lu konut biriminin MS 3. yüzyılın sonlarına, nihai olarak yıkılışına kadar, Apta ailesinin mülkiyetinde kalmış olduğu da düşünülmektedir. Bkz., Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 189-192.

¹⁹⁵ Ladstätter, *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, 153.

¹⁹⁶ Pişkin Ayvazoğlu, "Klaros'ta Dionysos Kültü", 79.

¹⁹⁷ Pişkin Ayvazoğlu, "Klaros'ta Dionysos Kültü", 79. Dionysos onuruna kutlanan bayramların ayrıntıları için bkz., Alkış Yazıcı, "Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri", 65-67.

¹⁹⁸ Peter Robert Franke, *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerinin Yansımasında Yunan Yaşamı*, çev. Nezahat Baydur, İstanbul: Ege Yayınları, 2007, 20, 59.

¹⁹⁹ Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*, 181-182.

Nemesis (Νέμεσις) Kültü

Gece Tanrıçası Nyks'ün kızlarından biri²⁰⁰ olan, Smyrna'nın tanrıçası²⁰¹ olarak da tanınan Nemesis'in kültü, Roma İmparatorluk Dönemi'nde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kült, özellikle gladyatörler ve sporcular arasında rağbet görmüştür. Batı Anadolu'da, gladyatör oyunlarının yapıldığı önemli merkezlerden biri olan Ephesos'ta da²⁰² Nemesis kültünün var olduğu düşünülmektedir.

Ephesos'ta, Lysimakhos Dönemi'ne ait sur duvarlarındaki Magnesia Kapısı'nda²⁰³, kuleler arasındaki merkezi kapının güney duvarı üzerinde, hala yerinde duran Nemesis kabartması görülmektedir. Burada betimlenen tanrıça bir kült yontusu olmalıdır. Bunun yanı sıra, Ayasuluk Tepesi güney sur duvarlarının kazısında Nemesis betimlemeli bir adak steli bulunmuştur. Bu steldeki betimleme şekli, Magnesia Kapısı'ndaki Nemesis kabartmasıyla belirgin benzerlikler göstermektedir. Böylece Ephesos'taki bu kabartmalardan yola çıkılarak Tanrıça Nemesis'in, Smyrna orijinli bir tanrıça mı yoksa Ephesos kökenli bir kült mü olduğu sorusu gündeme getirilmiştir.²⁰⁴

Ephesos Yamaç Evler'de bulunan Nemesis heykelcikleri²⁰⁵ ile Magnesia Kapısı ve Ayasuluk'ta bulunan adak stelleri dışında kentte, Nemesis Tapınağı'nın varlığına dair, yüzeyde herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır.²⁰⁶ Ancak D. Magie, Büyük İskender zamanında Ephesos'ta, tiyatro yanında Nemesis Tapınağı için bir sundurma inşa edildiğini yazmaktadır.²⁰⁷ P. Scherrer da, Ephesos Tiyatrosu'nun en üst kenarının bir bölümünde, önünde bir kolonad bulunan bir çeşit tribünün var olduğunu ve buranın,

²⁰⁰ Hesiodos *Theogonia*, 223.

²⁰¹ Magie, *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ Volume I-II: Text Princeton*, 624; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 301.

²⁰² Mustafa Büyükkolancı ve Celal Şimşek, "Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli", *Metropolis Ionia II Yolların Kesiştiği Yer, Recep Meriç İçin Yazılar* içinde, İstanbul: Homer Kitabevi, 2010, 81.

²⁰³ Scherrer, *Efes Rehberi*, 67-68; Wodd, *John Turtle Wodd'un Anıları Efes Kazıları*, 132.

²⁰⁴ Strabon, eskiden Ephesoslular'a "Smyrnalı" dendiğini ve Eski Ephesos'ta Prion Dağı ile Koressos Dağı arasındaki bölgenin "Smyrna" adını taşıdığını belirtir. Bkz. Strabon, *Geographika*, XIV.1.4. MÖ. 700'lerde Ephesos'un Smyrna Bölgesi'nden ayrılan insanlar, önce Kolophon'a oradan da Smyrna'ya göç ederek orada kendi anavatanlarının adını yaşatan yeni bir Smyrna kurmuşlardır. Büyük olasılıkla bu göç sırasında Nemesis kültü Ephesos'tan Smyrna'ya taşınmış olmalıdır. Ephesos Smyrnalıları büyük olasılıkla Pagos Tepesi'ne yerleşmiş ve orada Nemesis kültünü ve tapınağını kurmuşlardır. Bkz., Büyükkolancı ve Şimşek, "Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli", 81-83.

²⁰⁵ Scherrer, *Efes Rehberi*, 198.

²⁰⁶ Büyükkolancı ve Şimşek, "Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli", 82.

²⁰⁷ Magie, *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ Volume I-II: Text Princeton*, 692.

yarışmalar tanrıçası olarak da bilinen Nemesis'e adanmış ve yazılı belgelerde de adı geçen, 3. yüzyılın ilk yarısında kolonad konmuş olan “*Nemeseion*” adlı Nemesis Kutsal Alanı'nın var olduğunu belirtir.²⁰⁸

Tanrıçanın Ephesos'ta varlığını gösteren, MÖ 48 yılına tarihlenen bir Ephesos *cistophor* sikkesinin arka yüzünde, iki sütunlu *tetrastyle* tapınak alanında Tanrıça Nemesis meşale ile birlikte görülmektedir.²⁰⁹ Bunun yanı sıra, Ephesos - Smyrna *homonaiia* sikkelerinde de Tanrıça Nemesis sıklıkla betimlenmektedir.²¹⁰

Bu bilgiler ile birlikte ele geçen kabartmalar, Tanrıça Nemesis'in Ephesos'ta çok iyi bilindiğini ve bir kültürün var olduğunu göstermektedir. Ancak Ephesos'taki Nemesis kültürünün yerli bir kült olup olmadığı sorusunun yanıtı ise, gelecekte Ephesos'ta yapılacak olan kazı ve araştırmaların verilerine göre yanıtlanacaktır.²¹¹

Tykhe (Τύχη) Kültü

Ephesos'ta Tykhe (Τύχη) kültürünü değerlendirmek üzere yapılan çalışmada ele alınan arkeolojik bulgular, çoğunlukla epigrafik ve nümizmatik veriler olmuştur. Roma dünyasının sevilen tanrıçası Tykhe, Ephesos *Prytaneion*'un bünyesinde yer alan, epigrafik olarak kanıtlanmış ikincil kültler arasındadır.²¹² Bununla birlikte, Roma İmparatorluk Dönemi Ephesos sikkelerinde sıklıkla resmedilmiştir. Bu tasvirlerde Tykhe, *atribüleriyle* birlikte, ayakta, bir elinde dümen diğer elinde bereket boynuzu (*cornucopia*) tutar şekilde yer alır.²¹³ Bazı Ephesos sikkelerinde ise, Artemis kült heykeli ile bereket boynuzunu (*cornucopia*) tutar şekilde tasvir edilmiştir.²¹⁴

²⁰⁸ Scherrer, *Efes Rehberi*, 160.

²⁰⁹ BMC, Ionia, Ephesos, no: 177.

²¹⁰ İmparator Domitianus Dönemine (MS 81-96) tarihlenen bu sikkelerin ön yüzünde İmparator Domitianus'un başı yer alırken arka yüzlerinde iki Nemesis figürü arasında *Artemis Ephesia*'nin kült heykeli yer almaktadır. Bkz., BMC, Ionia, Ephesos, no: 405, 407.

²¹¹ Büyükkolancı ve Şimşek, “Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli”, 82-84.

²¹² Steskal & Ladstätter, “Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u”, 133.

²¹³ BMC, Ionia, Ephesos, no: 243, 249, 254, 259, 296, 334, 388, 389, 400, 401, 424.

²¹⁴ BMC, Ionia, Ephesos, no: 273, 346, 384.

Sonuç

Antik Dönem’de, Batı Anadolu’nun en önemli kentlerinden biri olan Ephesos’ta dinsel yaşam geleneği önemli bir yer tutmaktadır. Ephesos antik kentinde, bugün farklı dönemlere ait ve farklı buluntularla belgelenmiş çok çeşitli tanrı veya tanrıçaların tapınımları bulunmaktadır. Bu çalışma, Ephesos din tarihindeki dinsel düşünce ve tapınımlarla ilgili uygulamaların, yaşamsal gerçekliklerin doğurduğu gereksinimlerin ve beklentilerin karşılanmasına bağlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Böylece Ephesos kent *pantheonunun* nasıl şekillendiği ortaya çıkmış, Ephesoslular’ın içinde bulunduğu koşulların yerel gelişimleri ve farklılıkları tespit edilmiştir.

Kaynaklar

- AKURGAL, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK, Başak Matbaacılık, 1997.
- AKURGAL, E., *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Yayınları, 2003.
- ALBAYRAK, Y., “Anadolu’da Artemis Kültü”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.
- ALBAYRAK, Y., “Anadolu’da Artemis’in Sıfatları.”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy. 48 (2012): 1-15.
- ALKIŞ YAZICI, G., “Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri”, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2019.
- ALZINGER, W., “Das Regierungsviertel.” *ÖJH* 50, (1972-1975): 229-380.
- ANABOLU, M. U., “Batı Anadolu’da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları.” *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1988): 121-139.
- APULEIUS., *The Golden Ass or Metamorphoses*, Trans. E. J.Kenney, Penguin Books Classics, 1999.
- AYGEL, C., *Efesos Tarihi ve Harabeleri*, İzmir: Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi, 1959.
- BAMMER, A., “Artemision’da Avusturya Kazıları”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (95-112), Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008a.
- BAMMER, A., “Peripteros’dan Dipteros’a”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (113-128), Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008b.
- BAMMER, A. ve MUSS, U., *Antik Dünya’nın Bir Harikası Efes Artemision’u*, çev. Filiz Dönmez, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- BİLİCİ, H., “Anadolu’da Apollon Betimleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.

- BİNGÖL, O., *Beyaz Kaşlı Artemis'in Kenti Menderes Magnesiası Magnesia Ad Maeandrum*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- BMC., *The British Museum A Catalogue Of The Greek Coins Of Ionia*, Edited By Reginald Stuart Poole, L. L. D. London: Printed By Order Of The Trustees Of The British Museum, 1892.
- BOWDEN, H., "Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas", *Mediterranean Historical Review* 22 sy. 1 (2007): 71-83.
- BOYANA, H., "Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II 3-4-5 Nisan 2015 Bildiri Kitabı*, (2016): 43-59.
- BOZKURT, D., "Lydia Krallığı Dönemindeki Lydia ve Ionia İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.
- BURKERT, W., *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- BURRELL, B., *Neokoroi Greek Cities And Roman Emperors*, Cincinnati Classical Studies, Baston: Brill, 2004.
- BÜYÜKKOLANCI, M., "St. Jean Anıtı ve Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 25-27 Nisan 2001 Kuşadası*, (2002): 237-240.
- BÜYÜKKOLANCI, M., "Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı mı?", *Festschrift für F. Hueber*, (2011): 109-120.
- BÜYÜKKOLANCI, M. ve ZHUBER-OKROG, K., "Bir Dünya Harikasına ait Mimari", *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (129-140), Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008.
- BÜYÜKKOLANCI, M. ve ŞİMŞEK, C., "Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli", *Metropolis Ionia II Yolların Kesiştiği Yer, Recep Meriç İçin Yazılar* içinde (81-86), İstanbul: Homer Kitabevi, 2010.
- CLAYTON, P. A. ve PRICE M. J., *Antik Dünyanın Yedi Harikası*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2000.

- CRONKİTE, S. M., *The Sanctuary Of Demeter At Mytilene: A Diachronic And Contextual Study Volume Two Catalogue*, London: Institute of Archaeology, University College London, 1997.
- ÇELGİN, G., *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986.
- DÜRÜŞKEN, Ç., *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- ERAYDIN, N., "Phrygia Bölgesindeki Zeus Epithetleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- EREN, K., "İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler", Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2003.
- ERHAT, A., *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017.
- FLEISCHER, R., "Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzer Tanrı Heykelleri", *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (45-62), Yayınlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu, 2008.
- FORSTENPOINTNER, G., KERSCHNER, M., & MUSS, U., "Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit", *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde (33-42), Herausgegeben von Ulrike Muss, Wien: Phoibos Verlag, 2008.
- FORSTENPOINTNER, G. & WEISSENGRUBER, G. E., "Tierknochenfunde aus dem Artemision", *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde (157-161), Herausgegeben von Ulrike Muss, Wien: Phoibos Verlag, 2008.
- FRANKE, P. R., *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı*, çev. Nezahat Baydur, İstanbul: Ege Yayınları, 2007.
- FRAYER-GRIGGS, D., "The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis", *Harvard Theological Review* 106, sy. 4 (2013): 459-477.
- FRIESEN, S. J., *Twice Neokoros Ephesus, Asia And The Cult Of The Flavian Imperial Family*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1993.

- FRIESEN, S. J., *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*, New York: Oxford University Press, 2001.
- GRIMAL, P., *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997.
- GÜLBAY, O. ve KİREÇ, H., *Efes Kurşun Tesseraeları*, İstanbul: Selçuk Efes Kent Belleği Kültür Dizisi No:2 Esen Ofset Matbaacılık, 2008.
- GÜNEY, S., “Ana Tanrıça Kültünün Doğuşu ve İdol Kavramının Günümüz Seramik Sanatındaki İzdüşümleri”, *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir, (2003): 51-57.
- GÜRDAL, T., “Anadolu’da Apollon Kültü”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- HERODOTOS, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- HESIODOS, *Theogonia - İşler ve Günler*, çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- HOMEROS, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları, 2009.
- İŞİK, F., “Anadolulu Ephesos Üzerine”, *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan* içinde (315-338), İstanbul: Ege Yayınları, 2015.
- JONES, C. P., “The Olympieion and the Hadrianeion at Ephesos”, *JHS*, 113, (1993): 149-152.
- KAJAVA, M., “Hestia Hearth, Goddess and Cult”, *Harvard Studies in Classical Philology* 102, (2004): 1-20.
- KARWIESE, S., “1994 Yılında Ephesos’ta Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. c.* (1995): 475-486.
- KARWIESE, S., “Ephesos 1995-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. c.*(1998): 721-744.
- KARWIESE, S., “1997 Yılında Ephesos’ta Yerine Getirilen Kazı, Restorasyon ve Araştırma Çalışmaları”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt* (1999): 607-619.
- KEIL, L., “Das Serapeion von Ephesos”, *Halil Edhem Hatıra Kitabı Cilt I* içinde (181-192), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947.

- KODER, J. & LADSTÄTTER, S., “Ephesos 2009”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. c.(2011): 278-296.
- KOESTER, H., “The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor”, *Pergamon Citadel of the Gods: Archaeological Record Literary Description and Religious Development Edited by Helmut Koester* içinde (111-135), Cambridge: Harvard Theological Studies, 1998.
- KRINZINGER, F., “Ephesos 2000”, 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (2002): 127-142.
- KSENOPHON, *Anabasis -On Binler’in Dönüşü-* çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- LADSTÄTTER, S., “Efes 2010”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4. c.(2012a): 59-92.
- LADSTÄTTER, S., *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*, çev. Selma Gün, İstanbul: Ege Yayınları, 2012b.
- LADSTÄTTER, S., “Efes 2013”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2.c. (2015): 601-616.
- LARSON, J., *Ancient Greek Cults A Guide*, New York: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 2007.
- LAUMONIER, A., *Les Cultes Indigenes en Carie*, Paris: E. De Boccard, 1958.
- LEHNER, M. F., “Die Agonistik im Ephesos der Römischen Kaiserzeit”, Doktora Tezi, Faculty of History and the Arts, München, 2004.
- LIDDELL, H. G. & SCOTT, R., *A Greek - English Lexicon*. New York, Chicago, Cincinnati: American Book Company, 1882.
- MAGIE, D., *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ Volume I-II: Text Princeton*, New Jersey: Princeton University Press, 1950.
- MAGIE, D., “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, *American Journal of Archaeology* 57, sy. 3 (1953): 163-187.
- MERİÇ, A. E., “Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası”, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.
- MERKELBACH, R., “The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 82 (1978): 1-15.

- MORRIS, S., “Artemis Ephesia’nın Tarih Öncesi”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (69-72), Yayınlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008.
- MUSS, U., “Artemision’un Tarihçesi”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı* içinde (25-34), Yayınlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008a.
- MUSS, U., “Kült Heykeli ve Heykelcikleri - Artemision’daki Diğer Tanrıçalar”, *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (73-78), Yayınlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008, Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu, 2008b.
- MUSS, U., “Potnia Theron im Artemision von Ephesos”, *Thiasos Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag herausgegeben von Christiane Franek-Susanne Lamm Tina Neuhauser-Barbara Porod-Katja Zöhrer*, Wien, (2008c): 669-676.
- NAUMANN, F., *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen: E. Wasmuth, 1983.
- OLIVER, J. H., “The Roman Governor’s Permission For A Decree Of The Polis”, *Hesperia* 23, 2 (1954): 163-167.
- ÖZKAN S., “Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXII*, sy.1 (2007): 77-116.
- ÖZTÜRK B., *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası’nda Dionysos Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.
- PAUSANIAS, *Description of Greece*, Trans. W.H.S. Jones, London: Loeb Classical Library, 1988.
- PİŞKİN AYVAZOĞLU, C., “Klaros’ta Dionysos Kültü”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2015.
- PRICE, S. R. F., *Ritüel ve İktidar Küçük Asya’da Roma İmparatorluk Kültü*, çev. Taylan Esin, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- ROGERS, G. M. L., *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*. New Haven: Yale University Press, 2012.

- ROLLER, L. E., *Anadolu Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*, çev. Betül Avunç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- ROLLER, L. E., "Frigyalı Ana Tanrıça: Kybele Kültü", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 62, (2018): 50-59.
- ROSE, H. J., *A Handbook of Greek Mythology, Including Its Extension to Rome*, London: Methuen, 1958.
- SCHERRER, P., "Am Oympieion Vorbei...? Pausanias Wegbeschreibung in Ephesos und der Hadrianische Neokorietempel", *Steine und Wege, Festschrift Für Dieter Knibbe Zum 65*, Wien, (1999): 137-144.
- SCHERRER, P., *Efes Rehberi*, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Efes Müzesi işbirliği ile hazırlanmıştır. İstanbul: Ege Yayınları, 2000.
- SEVİN V., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- SİNA, A., "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, 1 (2004): 37-52.
- SOYKAL ALANYALI, F., "Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspaltempel-Yarık Kaya Tapınağı", *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Eskişehir, (2003): 173-181.
- SOYKAL ALANYALI, F., "Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2016 Kasım Özel Sayısı*, (2016): 1-7.
- STESKAL, M. & LADSTÄTTER, S., "Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u", *Anadolu/Anatolia*, 35 (2009): 127-149.
- STRABON, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- ŞAHİN N., "Yeni Buluntular Işığında 'Lyra'lı Apollon Klarios' İkonografisi", *Anadolu ve Trakya Çalışmaları Zafer Taşlıklioğlu Armağanı Cilt 1* içinde (199-212), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.
- ŞAHİN, N., *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, 2001.

- ŞEN, B. B. M., “Anadolu’da İsis Kültü Karia, Ionia, Aeolis ve Troas Bölgeleri Üzerinde Bir İnceleme”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- TEXIER, C., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002.
- ÜNLÜOĞLU B. B., “Anadolu’da İsis”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- VIDMAN L., *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin: Apud Walter de Gruyter, 1969.
- WALLENSTEN, J., “Karpophoroi deities and the Atticcult of Ge Notes on IG II 4758”, *Svenska Institutet i Athen Och Rom Institutum Atheniense Atque Institutum Romanum Regni Sueciae Opuscula Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 7 (2014): 193-203.
- WALTERS, J. C., “Egyptian Religions in Ephesos”, *Ephesos Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture Edited by Helmut Koester* içinde (281-310), (Harvard Theological Studies 41), Pennsylvania: Trinity Press International, 1995.
- WIPLINGER, G. & Wlach, G., *Ephesos 100 Jahre Österreichische Forschungen*. Herausgegeben vom ÖAI, Böhlau Verlag: Wien, Köln, Weimar, 1996.
- WITT, R. E., *Isis In The Graeco-Roman World*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1971.
- WODD, J. T., *John Turtle Wodd’un Anıları Efes Kazıları*, çev. Ali Tamer Ürün, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2014.